ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»

Θέσεις για την παιδεία στα Πολιτικά του Αριστοτέλους

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Της

Ευαγγελίας Σ. Μπούνα
Πτυχιούχου Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, (2011)
Και
Πτυχιούχου Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, (2014)

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Βολονάκη Ελένη, επίκουρη καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες : Κωνσταντινόπουλος Βασίλειος, αναπληρωτής καθηγητής, πρόεδρος τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Ευσταθίου Αθανάσιος, αναπληρωτής καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου

Καλαμάτα, Νοέμβριος 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος 4

Εισαγωγή 5

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Θεωρίες για την παιδεία πριν τον Αριστοτέλη

1.1.: Η διδασκαλία των Σοφιστών 8

1.2.: Ο Πλάτωνας αντιδιαστέλλει την σοφιστική με την σωκρατική διδασκαλία 12

1.3.: Ο Πλάτωνας και ο *παιδαγωγικός έρως* 16

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Αριστοτέλης: οι θέσεις του για την παιδεία

2.1.: Έννοιες: πόλις, πολίτης, παιδεία 19

2.2.: Προϋποθέσεις και κριτήρια εκπαίδευσης..21

2.3.: Στόχοι εκπαίδευσης και πολιτική ζωή 26

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Τα στάδια και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης

3.1.: Εκπαίδευση 30

3.1.1.: Ευγονική 30

3.1.2.: Το περιεχόμενο και τα ηλικιακά στάδια εκπαίδευσης 32

3.2.: Δημόσια εκπαίδευση: Αριστοτέλης και Πλάτωνας 36

3.3.: Το παιδικό παιχνίδι 39

3.4.: Τα μαθήματα βασικών και ανώτερων σπουδών.......................................41

3.5.: Η διδασκαλία και τα οφέλη της μουσικής...46

Μουσικός και πόλη...52

3.6.: Απαγορεύσεις και τιμωρίες προς χάριν της παιδείας 54

3.7.: Οικογένεια, δάσκαλος, νόμοι: φορείς παιδείας..56

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Αριστοτέλης και νεότεροι παιδαγωγοί

4.1.: Η παιδεία τελειοποιεί τον άνθρωπο 59
4.2.: Η παιδεία είναι δημόσιο αγαθό 62
4.3.: Η παιδεία παρέχει χρήσιμες γνώσεις για την ζωή 65
4.4.: Η παιδεία εστιάζει στην ιδιαιτερότητα κάθε μαθητή 67

Συμπεράσματα 69
Βιβλιογραφία 71

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία πραγματοποιήθηκε ως επιστέγασμα των σπουδών μου στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου που εδρεύει στην Καλαμάτα. Ο τίτλος της, «Θέσεις για την Παιδεία στα Πολιτικά του Αριστοτέλους» ήταν αποτέλεσμα προσωπικής μου επιθυμίας για μελέτη του συγκεκριμένου φιλοσόφου αλλά δεν θα ήταν εφικτό να υλοποιηθεί χωρίς την συναίνεση και την ενθάρρυνση της Καθηγήτριας Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας με ειδίκευση στην πεζογραφία και την ρητορική, κ. Ε. Βολονάκη. Θερμές ευχαριστίες αξίζουν και στους συνεπιβλέποντες, τον Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας με ειδίκευση στη δομή και το ύφος του λόγου, κ. Β. Λ. Κωνσταντινόπουλο καθώς και στον Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας με ειδίκευση στην Ιστορία της κλασσικής αρχαιότητας και την ρητορική, κ. Α. Ευσταθίου.

Ίσως η εργασία δεν θεωρείται πλήρης ως προς το περιεχόμενο αφού από τα βιβλία των Πολιτικών που ορίστηκαν προς μελέτη, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στο έβδομο και όγδοο βιβλίο. Στην πραγματικότητα όμως, εκεί υπάρχουν οι αρχές του εκπαιδευτικού συστήματος της άριστης πολιτείας κατά τον Αριστοτέλη και εξαίρεται η θέση ορισμένων μαθημάτων που προάγουν την αρετή των νέων. Επιπλέον υπάρχουν αναφορές στα υπόλοιπα βιβλία των Πολιτικών και σε ορισμένα έργα του φιλοσόφου με σαφή μνεία για την εκπαίδευση που επιλέγηκαν προς σχολιασμό. Οι πηγές και η βιβλιογραφία δεν μπορούν παρά να θεωρηθούν ενδεικτικές, αφού το πολυσχιδές έργο του Αριστοτέλη απασχόλησε πολλούς μελετητές, ποικίλων επιστημονικών κλάδων. Στην συγκεκριμένη εργασία δόθηκε έμφαση σε ειδικές μελέτες γύρω από την εκπαιδευτική πολιτική, τα ηλικιακά στάδια μάθησης, την θέση της μουσικής και των υπολοίπων μαθημάτων στο προτεινόμενο από τον φιλόσοφο πρόγραμμα αγωγής, την φιλοσοφία της παιδείας και τέλος σε μελέτες νεότερων παιδαγωγών.

Όπως ήδη αναφέρθηκε το έργο του Αριστοτέλη υπήρξε καθοριστικό σε πολλούς τομείς του επιστητού. Ο λόγος που επέλεξα την συμβολή του στην παιδεία αφορά την θέλησή μου να συμβουλευτώ τον Αριστοτέλη, του οποίου η σκέψη θεμελίωσε τη δυτική φιλοσοφία, σε έναν τομέα που είναι και θα παραμείνει κομβικός για την πορεία μιας κοινωνίας, την εκπαίδευση των παιδιών της. Τα παιδιά και η αρετή με την οποία θα τα εφοδιάσουμε θα καθορίσουν το μέλλον της άλλωστε. Εν κατακλείδι, για έναν εκπαιδευτικό, η προσπάθεια προς απόκτηση περισσότερων εφοδίων στην εκπαιδευτική του πορεία οφείλει να είναι διαρκής. Σε όλους όσους με βοήθησαν για την ολοκλήρωση της προσπάθειας αυτής αξίζουν ιδιαίτερες ευχαριστίες.

«ὅτι μὲν οὖν τῷ νομοθέτῃ μάλιστα πραγματευτέον περὶ τὴν τῶν νέων παιδείαν, οὐδεὶς ἂν ἀμφισβητήσειε»

(Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η, 1337a 11-13)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι γεγονός ότι το θέμα της παιδείας των νέων σε κάθε εποχή και σε κάθε κοινωνία είναι πάντοτε επίκαιρο και επίμαχο. Δεν θα μπορούσαν να είναι διαφορετικά τα πράγματα αφού η παιδεία είναι αυτή που καθορίζει την πορεία των νέων και κατ' επέκταση το μέλλον της εκάστοτε πολιτείας. Εξάλλου και η ίδια η πράξη της διδασκαλίας είναι κάτι πολύ περισσότερο από το να διανέμεις την γνώση, είναι να εμπνέεις την αλλαγή.

Πολύ πριν τον Αριστοτέλη, υπήρξε ενδιαφέρον σχετικά με τα αντικείμενα τα οποία πρέπει να μελετούν οι νέοι, σχετικά με τα άτομα που είναι κατάλληλα για παιδαγωγοί, σχετικά με τους τρόπους διδασκαλίας και μάθησης και βέβαια με τον σκοπό της παιδείας. Οι Σοφιστές, ο Σωκράτης, ο Πλάτων είναι αυτοί που επιλέγονται να αναφερθούν στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας καθότι αυτοί συνετέλεσαν στην συστηματοποίηση της παιδείας που αρχίζει να δομείται πια περί τον 5° αιώνα υπό την επιρροή των προτάσεων του Αριστοτέλη.

Στο δεύτερο και κυρίως μέρος της εργασίας παρουσιάζονται ορισμένες θέσεις του φιλοσόφου για την εκπαίδευση. Τα στοιχεία που αφορούν το εκπαιδευτικό σύστημα που προτείνει ο Αριστοτέλης παρουσιάζονται κατά βάση στο έβδομο και στο όγδοο βιβλίο των *Πολιτικῶν*.

Πιο αναλυτικά, στο έβδομο βιβλίο παρουσιάζονται οι εκπαιδευτικές βαθμίδες και ζητήματα που αφορούν την διαδοχή της εξέλιξης των αρετών. Το έβδομο βιβλίο καταλήγει με τρία βασικά ερωτήματα περί του εκπαιδευτικού συστήματος, τα οποία αφορούν το αν πρέπει να υπάρχει ένα οργανωμένο σύστημα εκπαίδευσης για τα παιδιά, ποιος πρέπει να είναι ο χαρακτήρας της εκπαίδευσης (δημόσιος ή ιδιωτικός), και ποιο πρέπει να είναι το περιεχόμενο των σπουδών. Το όγδοο βιβλίο, αφού απαντά καταφατικά στο πρώτο ερώτημα, υποστηρίζει τον δημόσιο χαρακτήρα της εκπαίδευσης και παρουσιάζει το περιεχόμενο του εκπαιδευτικού προγράμματος, δίνοντας εξέχουσα θέση στην γυμναστική και την μουσική.

Τα μορφωτικά αγαθά που θα έπρεπε να προβάλει το εκπαιδευτικό σύστημα κατά τα τέλη του πέμπτου αιώνα ήταν ένα ζήτημα το οποίο δεν έβρισκε ομόφωνους τους πάντες. Αυτή η διαπίστωση αντικατοπτρίζεται και στα *Πολιτικά*[1]. Οι διχογνωμίες αφορούν το εάν η εκπαίδευση πρέπει να στοχεύει στην αρετή ή τον άριστο βίο καθώς και αν πρέπει να δίνεται έμφαση στην ανάπτυξη των ηθικών ή των διανοητικών αρετών.

Στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Αριστοτέλη τα παρεχόμενα μαθήματα χωρίζονται: σε *χρήσιμα*, σε αυτά που οδηγούν στην απόκτηση των ηθικών και των διανοητικών αρετών, και στις επιπλέον γνώσεις (*περιττά*). Κατά τον φιλόσοφο, από την κατηγορία των *χρησίμων* θα πρέπει να διδάσκονται τα *ἀναγκαῖα*, δηλαδή οι βασικές γνώσεις, όπως η ανάγνωση, η γραφή, η αριθμητική, η φυσική αγωγή και η

[1]Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η, 1337a 35-9

ζωγραφική-ιχνογραφία, που βοηθούν τον πολίτη στην εξυπηρέτηση των καθημερινών του αναγκών. Η ευρύτερη κατηγορία των *χρησίμων* περιλαμβάνει και την εκμάθηση τεχνών που στοχεύουν στην μισθωτή εργασία και για αυτό το λόγο η ενασχόληση του πολίτη με αυτές κρίνεται ακατάλληλη, καθώς υποδουλώνουν το σώμα και το πνεύμα.[2] Εξαιτίας αυτού άλλωστε θεωρείται δικαιολογημένη η παράλειψη των τεχνικών επαγγελμάτων από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Στην εξέλιξη των ηθικών αρετών συντελούν η γυμναστική και η μουσική. Η γυμναστική συντελεί στην απόκτηση του πολεμικού ήθους. Ο ρόλος της, ως μέσου προετοιμασίας για τον πόλεμο, την κατατάσσει και στην κατηγορία των *ἀναγκαίων*.[3] Στις επιπλέον γνώσεις κατατάσσονται οι καθαρά θεωρητικές επιστήμες όπως η γεωμετρία, η αστρονομία και η μουσική[4], η μελέτη των οποίων γίνεται προς χάριν της γνώσης και όχι για κάποιο πρακτικό σκοπό.[5] Η ενασχόληση με την τελευταία κατηγορία επιστημών, που στοχεύει στην ανάπτυξη των διανοητικών αρετών, αποβλέπει στην ελευθερία και στην ευγένεια[6].

Στο χωρίο 1337b, 5-20 τίθενται τα όρια ανάμεσα στην γνώση που προάγει πνευματικά τον άνθρωπο και στην γνώση που τον υποδουλώνει πνευματικά. Δεν απορρίπτεται καμιά μορφή γνώσης, εκτός από την επαγγελματικά προσανατολισμένη. Η απόκτηση επαγγελματικών εξειδικευμένων γνώσεων δεν είναι κακή καθαυτή. Τίθενται όμως δύο όροι, οι οποίοι αφορούν το μέτρο της εξειδίκευσης και τον σκοπό για τον οποίο προβαίνει κάποιος στην εκμάθηση κάποιας τέχνης. Η διάθεση των γνώσεων με σκοπό την μισθωτή εργασία είναι στοιχείο δουλικότητας κατά τον Αριστοτέλη.

Κάθε κεφάλαιο του δευτέρου μέρους της εργασίας εξετάζει έννοιες ή απόψεις του φιλοσόφου με τις οποίες δομείται το ιδεώδες εκπαιδευτικό σύστημα[7]. Αρχικά, γίνεται ξεκάθαρο ότι η παρεχόμενη παιδεία οφείλει να είναι αλληλένδετη με την έννοια του πολίτη και της πόλεως. Ο Αριστοτέλης εξάλλου πιστεύει ότι η ανθρώπινη φύση βρίσκει την εκπλήρωσή της μόνο μέσω της κοινωνίας της πόλεως. Για αυτόν το λόγο, θέλει την παιδεία δημόσιο αγαθό[8], δεδομένου ότι και οι πολίτες τείνουν σε κοινό σκοπό , και συνάμα όλοι δεν είναι παρά ένα κομμάτι της ίδιας κοινωνίας. Στην πορεία εξετάζονται οι λόγοι για τους οποίους ο Αριστοτέλης αποκλείει από την

---

[2] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η, 1337b 5-11

[3] Kraut , R. (1997): σ. 177

[4] Παρά την ένταξη της μουσικής στην κατηγορία των *περιττῶν,* τα οποία είναι μορφωτικά αγαθά που στοχεύουν στην ανάπτυξη των διανοητικών αρετών, είναι εξέχουσα η σημασία της για την ανάπτυξη των ηθικών αρετών.

[5] Kraut , R. (1997): σ. 176

[6] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η, 1338a 30-2.

[7] Τερέζης, Χ., (1996): σ. 111-128

[8] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η, 1337a 33-34: «ὅτι μὲν οὖν νομοθετητέον περὶ παιδείας καὶ ταύτην κοινὴν ποιητέον, φανερόν·» και : 1337a 21-26: «ἐπεὶ δ᾽ ἓν τὸ τέλος τῇ πόλει πάσῃ, φανερὸν ὅτι καὶ τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι πάντων, καὶ ταύτης τὴν ἐπιμέλειαν εἶναι κοινὴν καὶ μὴ κατ᾽ ἰδίαν, ὃν τρόπον νῦν ἕκαστος ἐπιμελεῖται τῶν αὑτοῦ τέκνων ἰδίᾳ τε καὶ μάθησιν ἰδίαν, ἣν ἂν δόξῃ, διδάσκων. δεῖ δὲ τῶν κοινῶν κοινὴν ποιεῖσθαι καὶ τὴν ἄσκησιν. ἅμα δὲ οὐδὲ χρὴ νομίζειν αὐτὸν αὑτοῦ τινα εἶναι τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ πάντας τῆς πόλεως, μόριον γὰρ ἕκαστος τῆς πόλεως·»

γυναίκα και όσους ασκούν χειρωνακτικά επαγγέλματα από την εκπαίδευση. Είναι αξιοσημείωτη η άποψη ότι η φύση, η παιδεία και η άσκηση δημιουργούν ανθρώπους ενάρετους. Αυτό που υποστήριξε ο Σταγειρίτης φιλόσοφος παραμένει στις μέρες μας βασικό αξίωμα της παιδαγωγικής επιστήμης που θέλει την κληρονομικότητα και το περιβάλλον από κοινού με την παιδαγωγική παρέμβαση να διαμορφώνουν την μαθησιακή πορεία ενός μαθητή και να ευθύνονται για το μέγιστο δυνατό της προόδου του. Το επόμενο υποκεφάλαιο επικεντρώνεται στον σκοπό, το περιεχόμενο, τα ηλικιακά στάδια εκπαίδευσης, στην αξία του παιδικού παιχνιδιού, στην σημασία της δημόσιας εκπαίδευσης και ακολουθούν τα μαθήματα που πρέπει να διδάσκονται τα παιδιά. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στο μάθημα της ποίησης και της μουσικής που καλούνται να τέρψουν και να εξημερώσουν τα ήθη συνάμα. Ο Αριστοτέλης δεν θα παραμείνει στην έκθεση κάποιων προτεινόμενων μαθημάτων ή κάποιων ιδανικών συμπεριφορών από τον εκπαιδευτικό αλλά εκτείνει την θεωρία του και στον σκοπό της ισορροπημένης παιδείας, που δεν είναι άλλος από την προετοιμασία για την ενάρετη πολιτική ζωή των νέων. Οι φορείς της παιδείας για τον φιλόσοφο δεν απέχουν από αυτούς που αντιλαμβάνονται και οι σύγχρονοι παιδαγωγοί: οικογένεια, δάσκαλος και νόμοι της πολιτείας. Τέλος, εκτίθενται ορισμένες απαγορεύσεις και τιμωρίες προς χάριν της παιδείας.

Η θεωρία του Αριστοτέλη για την παιδεία επηρέασε και συνεχίζει να επηρεάζει την παιδαγωγική επιστήμη. Γι’ αυτό τον λόγο κάποιες θέσεις του φιλοσόφου για την παιδεία ανιχνεύονται σε θεωρίες μεταγενέστερων παιδαγωγών και φιλοσόφων. Ορισμένοι από αυτούς είναι ο A. Comenius, J. Locke, J.J. Rousseau, J.H. Pestalozzi, G. Kerschensteiner, A. Neill, J. Piaget. Το τρίτο και τελευταίο μέρος της είναι δομημένο στην εξής λογική: επιλέγονται τέσσερις θέσεις από το έργο των Πολιτικών και εξετάζονται αναφορικά με την απήχηση που είχαν οι ρηξικέλευθες απόψεις του Αριστοτέλη στην νεότερη παιδαγωγική. Εντυπωσιακή είναι η διαπίστωση αφενός ότι οι νεότεροι ευρωπαίοι παιδαγωγοί είχαν υπόψη τις θέσεις του μεγάλου Έλληνα φιλοσόφου και αφετέρου ότι ορισμένες απόψεις του είναι αρκετά προωθημένες για να ανιχνευτούν στο έργο ορισμένων από αυτούς. Για παράδειγμα, ο J. Locke και ο J.J. Rousseau -που διατύπωσαν τις θεωρίες τους ο μεν τον 17° και ο δε τον 18° - δεν μπορούσαν να κατανοήσουν άλλη παρεχόμενη παιδεία από την ιδιωτική και μάλιστα την αναφερόμενη σε γόνους αστών.

«ἀλλὰ μὴν ἀγαθοί γε καὶ σπουδαῖοι γίγνονται διὰ τριῶν. τὰ τρία δὲ ταῦτά ἐστι φύσις, ἔθος, λόγος ….τὸ δὲ λοιπὸν ἔργον ἤδη παιδείας»

(Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1332a 39-1332b 11)

1.1.: Η διδασκαλία των σοφιστών

Οι σοφιστές ακμάζουν στην Αθήνα μετά τους περσικούς πολέμους και η επικράτησή τους δεν είναι τυχαία αφού συμπίπτει χρονικά με σημαντικές πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές. Είναι η περίοδος που εδραιώνεται η δημοκρατία και η Αθήνα ανοίγει περισσότερο τις εμπορικές της δραστηριότητες. Επιπλέον, οι πολίτες στρέφονται ακόμα πιο ενεργά στα κοινά κι έτσι παρουσιάζεται η συνακόλουθη ανάγκη μιας ευρύτερης μόρφωσης. Αυτό που προέχει είναι να ξεχωρίσει ο Αθηναίος στη δημόσια ζωή. Το ιδανικό του πολίτη δεν θα αφήσει ανεπηρέαστο το ιδανικό της παιδείας. Έχουμε πλέον νέο πρότυπο πολίτη. Δεν προέχει πια η αριστοκρατική καταγωγή αλλά οι ηθικές και πνευματικές ποιότητες του ανθρώπου. Ένα χαρακτηριστικό του 5ου αιώνα είναι, λέει ο Dodds : «η αντίδραση στο δογματισμό συνδυασμένη με μια προσπάθεια να εφαρμόσει τις μεθόδους της επιστήμης στον άνθρωπο»[9].

Οι σοφιστές δεν επαναπαύτηκαν στην απλή διατύπωση της θετικής κρίσης απέναντι στην μόρφωση του ανθρώπου αλλά για πρώτη φορά την αξιολογούν ως βασική για την πορεία του καθενός[10]: «Το πρώτο πράγμα ανάμεσα στα ανθρώπινα πράγματα είναι η παιδεία. Γιατί όταν ξεκινήσει ένα οποιοδήποτε πράγμα σωστά, είναι φυσικό αυτό το πράγμα να έχει σωστή κατάληξη. Ανάλογη λ.χ. με το σπόρο που θα σπείρει κανείς θα είναι και η συγκομιδή που πρέπει να προσδοκά. Κατά τον ίδιο τρόπο, όταν κάποιος εμφυτεύσει σε έναν νέο άνθρωπο μια καλή παιδεία, αυτή ζει και βλασταίνει σε όλη τη διάρκεια του βίου του, κι ούτε η βροχή την αφανίζει ούτε η αναβροχιά[11]».

Σε αυτήν την νέα θεώρηση, οι σοφιστές υπόσχονται να μορφώσουν τους νέους της Αθήνας και συνάμα να εισάγουν την τριτοβάθμια εκπαίδευση στην πόλη τους, αφού μέχρι τότε δεν υπήρχε δημόσια ανώτερη παιδεία[12]. Μέχρι τότε η εκπαίδευση περιλάμβανε την ανάγνωση επικών ποιητών, γραφή, λογοτεχνία, μουσική και γυμναστική. Ο νέος τύπος πολίτη που δημιουργείται πρέπει να είναι εφοδιασμένος με ρητορική δεινότητα, μεθοδική και κριτική σκέψη και βέβαια πλήθος γνώσεων. Οι σοφιστές είναι εκείνοι που θα ανταποκριθούν στις ανάγκες της εποχής και της συγκεκριμένης πόλης. Ας σημειωθεί ότι οι σοφιστές δεν είναι εκείνοι που επέφεραν τις αλλαγές αλλά εκείνοι που τις εξυπηρέτησαν μέσα από τους σκοπούς της διδασκαλίας τους. Γι' αυτό οφείλουμε να τους προσεγγίζουμε έχοντας πάντα υπόψη το ευρύτερο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο.

Οι σοφιστές συνολικά δεν αποτελούν μια ενιαία σχολή με κοινό περιεχόμενο. Ουσιαστικά, είναι μεμονωμένοι δάσκαλοι με διαφορετικά επιστημονικά

[9] Dodds, E.R., (2001): σ. 94
[10] Αντωνίου, Χ., (1997): σ. 51
[11] Αντιφών, DK 87, B 60 (Στοβαίος, *Ανθολόγιον* III 5, 57).: «*Πρῶτον, οἶμαι, τῶν ἐν ἀνθρώποις ἐστὶ παίδευσις· ὅταν γάρ τις πράγματος κἂν ὁτουοῦν τὴν ἀρχὴν ὀρθῶς ποιήσηται, εἰκὸς καὶ τὴν τελευτὴν ὀρθῶς γίγνεσθαι· καὶ γὰρ τῆι γῆι οἷον ἄν τις τὸ σπέρμα ἐναρόσηι, τοιαῦτα καὶ τὰ ἔκφορα δεῖ προσδοκᾶν· καὶ ἐν νέωι σώματι ὅταν τις τὴν παίδευσιν γενναίαν ἐναρόσηι, ζῆι τοῦτο καὶ θάλλει διὰ παντὸς τοῦ βίου, καὶ αὐτὸ οὔτε ὄμβρος οὔτε ἀνομβρία ἀφαιρεῖται.*»
[12] Jeager, W., (1959): σ. 328

ενδιαφέροντα που έχουν όμως κοινά στοιχεία στην διδασκαλία τους[13] την δεδομένη χρονική περίοδο. Σίγουρα όμως το περιεχόμενο των σπουδών και ο τρόπος μετάδοσης των γνώσεων είναι διαφορετικός. Για παράδειγμα ο Πρωταγόρας διαφωνεί με τους ομοτέχνους του που προσφέρουν εξειδικευμένες γνώσεις χωρίς να συμμερίζονται τον βασικό στόχο της παιδείας που κατ' αυτόν είναι η δημιουργία ενάρετων πολιτών[14]. Εξάλλου, η μεγάλη σημασία που έδινε στην ψυχή του ανθρώπου διαφαίνεται στην ακόλουθη φράση του[15]: «*δε βλαστάνει η μόρφωση στην ψυχή αν δεν προχωρήσει κανείς σε μεγάλο βάθος*».

Ο Πρωταγόρας φαίνεται ως ο άνθρωπος που κατέχει την αρετή και μπορεί να την μεταφέρει στους νέους της Αθήνας. Οι νέοι τώρα, από την πλευρά τους πρέπει να επιδιώκουν την συναναστροφή με ενάρετους ανθρώπους ώστε να στραφούν κι εκείνοι στο αγαθό[16]. Η διδασκαλία του Πρωταγόρα στοχεύει στην αρετή της *ευβουλίας*, πώς δηλαδή ο νέος θα κατευθύνει άριστα τις υποθέσεις της πόλης και του οίκου του, τόσο με τις πράξεις όσο και με τα λόγια του. Αυτό που τον ενδιαφέρει δεν περιορίζεται στις γνώσεις που θα θεμελιώσουν μια επιτυχή πολιτική καριέρα, αλλά η πνευματική προπαρασκευή των πολιτών ώστε να κρίνουν τα γεγονότα και να συμβουλεύουν σωστά τους πολίτες. Ο Πρωταγόρας υποστηρίζει ότι ο μαθητής που φεύγει από την μαθητεία του, πρέπει να είναι καλύτερος. Εξάλλου, σκοπός του είναι να διδάξει την ιδιότητα του δημόσιου άνδρα[17]. Η ύψιστη αρετή γι' αυτόν -που πρέπει να αποκτηθεί ακόμα και με τη βία- είναι η πολιτική αρετή. Αν κάποιος πολίτης δεν βελτιώνεται αξίζει να αποβληθεί κι από την κοινωνία εξαιτίας της πολιτικής αρετής. Οι αρετές, σύμφωνα με τον ίδιο σοφιστή, αποκτώνται σε όλη την πορεία της ζωής, μέσω της οικογένειας, των δασκάλων, των επωφελών συζητήσεων, των κοινωνικών φορέων, των νόμων, ακόμη και των τιμωριών[18]. Κι έτσι η αρετή αποκτάται εντός του πλαισίου της πόλεως και για χάριν της πόλεως. Σημαντικό είναι ότι η παιδεία και η αρετή δεν χαρακτηρίζει μια ορισμένη τάξη ανθρώπων, αλλά όλους και η πολιτική ζωή πρέπει να βασίζεται στην αιδώ[19] και τη δίκη[20].

Εκτός από τον Πρωταγόρα, κι άλλοι σοφιστές αναφέρθηκαν στην επίδραση της παιδείας στον χαρακτήρα των νέων. Ο Αντιφών, για παράδειγμα, παρατηρεί ότι η σωφροσύνη του νέου φαίνεται όταν αντιστέκεται στις επιθυμίες των πρόσκαιρων ηδονών. Ο Ιππίας υποστηρίζει ότι διδάσκει στον νέο όσα του είναι απαραίτητα για να

---

[13] Cornford, C.M.F., (1932): σ. 38. Για παράδειγμα, οι σοφιστές έθεσαν βασικά ζητήματα για την παιδεία, όπως αν η αγωγή ή φύση είναι το πιο καθοριστικό στοιχείο για την διαμόρφωση του χαρακτήρα και την εξέλιξη της νόησης.

[14] Πρωταγόρα, DK, 80, A5: «ποιείν άνδρας αγαθούς πολίτας».

[15] Πρωταγόρα, DK, 80. Ο Πρωταγόρας υπήρξε εξαίρεση στον μέσο όρο των σοφιστών για την ευρύτητα των γνώσεών του και την προώθηση της επιστήμης. Βλ. και Αντωνίου, Χ., (1997): σ.69

[16] Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 328Β. Βλ. και Αντωνίου, Χ., (1997): σ.103

[17] Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 318 A, 319 A.

[18] Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 327 A- B, 320 C- 322D

[19] Ο αμοιβαίος σεβασμός στην κοινή γνώμη.

[20] Το κοινό περί δικαίου αίσθημα.

γίνει άξιος άνδρας[21]. Ο Καλλικλής τέλος, λέγει ότι παρέχει όσα χρειάζεται ο άνδρας που πρόκειται να είναι καλός, αγαθός και ένδοξος[22].

Γυρίζοντας όμως στον πρώτο των σοφιστών, τον Πρωταγόρα, ας κρατήσουμε την φράση του που προξενεί αντίκτυπο στο χώρο της παιδείας: «*πάντων χρημάτων μέτρον εστίν άνθρωπος, των μεν όντων ως έστιν, των δε ουκ όντων ως ούκ έστιν*»[23]. Ο άνθρωπος λόγω της μεταβολής των πραγμάτων που τον περιβάλλουν, δυσκολεύεται στην κατανόησή τους. Κατανοεί την πραγματικότητα με διαφορετικό τρόπο κι άρα δεν μπορεί να πείσει τον άλλο για κάτι εφόσον η αλήθεια είναι σχετική. Ουσιαστικά, ο άνθρωπος αποτελεί το κριτήριο όλων των πραγμάτων. Την φράση αυτή ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης την ερμηνεύουν ως εξής: τα πράγματα είναι όπως φαίνονται στον καθένα. Συνεπώς κάθε πράγμα μπορεί να είναι και καλό και κακό[24].

Ο Πρωταγόρας διαφώνησε και με αυτούς που προσφέρουν στο άνθρωπο κάποιες δεδομένες αξίες να τον στηρίζουν στην ζωή, αφού πιστεύει ότι υπάρχουν μόνο προσωπικές απόψεις που στηρίζονται στις αισθήσεις[25]. Η γνώση είναι υποκειμενική και καθαρά ανθρώπινη υπόθεση αφού αποκλείει κάθε υπερβατική οντότητα από την γνώση. Κι από την άλλη πλευρά ο Πλάτωνας υποστηρίζει ότι μόνον ο Θεός μπορεί να αποτιμήσει τον κόσμο και τα πράγματα, καθώς είναι το μέτρο όλων των πραγμάτων[26]. Για τον Πλάτωνα, όπως θα δούμε και στην συνέχεια, στόχος της παιδείας είναι η στροφή της ψυχής στην ουσία της σχέσης ανθρώπου- θείου, η αναζήτησης της Αλήθειας και η προσέγγιση του Αγαθού[27]. Η παιδεία δεν είναι παρά η ανάταση της ψυχής προς την τελειότητα της ανθρώπινης ύπαρξης. Πιο απλά, η παιδεία είναι η γεμάτη αγωνία προσπάθεια του παιδαγωγού να φυτέψει αξίες στην ψυχή του νέου ώστε να κατακτήσει την αθανασία και τελικά την *ομοίωσιν τω θεώ*[28].

Συνοψίζοντας, η θεωρία των σοφιστών αφορά την πρακτική χρησιμότητα, δηλαδή την επιτυχία των νέων στον πολιτικό στίβο. Έτσι, μοιάζει να αντικαθιστά την αλήθεια με την έννοια της χρησιμότητας. Όμως -τουλάχιστον κατά τον Πρωταγόρα- η παιδεία δεν οφείλει να είναι αμιγώς πρακτική, ούτε αποκλειστικά προσανατολισμένη στην επαγγελματική ζωή[29]. Ο Πρωταγόρας δίνει έτσι, την εντύπωση ότι τον ενδιαφέρει η αρετή κι όχι μόνο η μετάδοση γνώσεων στον μαθητή με σκοπό την επαγγελματική

---

[21] «α χρη επιτιδεύοντα άνδρα αγαθόν φαίνεσθαι»

[22] «ων χρή έμπειρον είναι τον μέλλοντα καλόν καγαθόν και ευδόκιμον έσεσθαι άνδρα». Αντιφών, DK 87, B 58 (Στοβαίος, *Ανθολόγιον* III 20, 66). Ιππίας, DK 86, A2. Πλάτων, *Γοργίας*, 484 D.

[23] Πρωταγόρου, DK 80. B1, Σέξτος Εμπειρικός, *Προς Μαθηματικούς* VII, 60

[24] Αριστοτέλους, *Μετά τα Φυσικά* K 6, 1062 b12: «και γαρ εκείνος … και είναι παγίως».

[25] Πλάτωνος, *Θεαίτητος*, 161 C

[26] Πλάτωνος, *Νόμοι*, 716 C : «ο δη θεός ημίν πάντων χρημάτων μέτρον αν είη μάλιστα, και πολύ μάλλον ή που τις , ως φάσιν, άνθρωπος».

[27] Πλάτωνος, *Φαίδρος*, 230 D, Αριστοτέλους, *Μετά τα Φυσικά*, A, 6, 987 b 1-4, *Περί Ζώων Μορίων* 4, 1078 b 17.

[28] Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 518 B-D, 383 C, *Θεαίτητος*, 176 B

[29] Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 324 E – A, 325 E, 318 E.

επιτυχία. Οι σοφιστές όμως, συλλήβδην, νοιάζονταν να προσφέρουν στην πολιτική ζωή ικανούς ρήτορες[30].

Η διδασκαλία των σοφιστών συνέβαλε στην δημιουργία μιας νέας πολιτικής και κοινωνικής ελίτ στην Αθήνα αφού πλέον η ενασχόληση με τα κοινά δεν είναι προνόμιο μιας αριστοκρατίας της καταγωγής αλλά μιας εύπορης αριστοκρατίας που, αν μπορεί να πληρώσει τα σεβαστά ποσά που ζητούν οι σοφιστές[31] για την παροχή των τεχνικών τους γνώσεων στην ρητορεία, θα ανέλθει στην πολιτική ζωή. Έστω και κατ' αυτόν τον τρόπο μια τομή έχει συντελεστεί: το κέντρο βάρους μετατοπίζεται από την καταγωγή στην οικονομική άνεση.

[30] Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 319 Α, «ίνα… χρήσιμοι ώσιν εις το λέγειν τε και πράττειν».
[31] Flaceliere, R., (2007): σ. 144 «Οι Σοφιστές δεν αδιαφορούσαν για τα χρήματα όπως ο Σωκράτης. Πληρώνονταν ακριβά τα μαθήματά τους, αλλά η αλήθεια είναι πως ήταν οι μόνοι που μπορούσαν να δώσουν μια καλή γενική μόρφωση και να μορφώσουν ρήτορες».

1.2.: Ο Πλάτωνας αντιδιαστέλλει την σοφιστική με την σωκρατική διδασκαλία

Στους διαλόγους του Πλάτωνα έχουμε αντιδιαστολή των απόψεων σοφιστών και Σωκράτη. Για να πάρουμε όμως τα πράγματα με την σειρά αξίζει να αναφερθεί ότι στη συνείδηση των συγχρόνων του Αθηναίων, ο Σωκράτης δεν ήταν παρά ένας ακόμη δάσκαλος όπως και οι σοφιστές. Η σύγχυση των Αθηναίων μεταξύ σωκρατικής και σοφιστικής διδασκαλίας οφείλεται αφενός στο ότι σκοπός και των δύο είναι η βελτίωση των πολιτών και η τελειοποίηση στον λόγο και αφετέρου στο ότι η διδασκαλία τους στόχευε στην αρετή και την σοφία των νέων όπως ισχυρίζονταν[32]. Μάλιστα οι πρώτοι που επιχείρησαν να συστηματοποιήσουν την διάκριση μεταξύ φιλοσοφίας και σοφιστικής ήταν ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης.

Πιο αναλυτικά, η εκπαίδευση των νέων απέβλεπε στην υιοθέτηση των κανόνων που διέπουν την κοινωνία. Η διαφορά των σοφιστών και του Σωκράτη ήταν ότι ο δεύτερος δεν στηριζόταν στην ρητορική δεινότητα ούτε επεδείκνυε τις γνώσεις του, αλλά μαζί με τους μαθητές του αναζητούσε την αλήθεια[33]. Ο Σωκράτης επέλεξε το δρόμο της αλήθειας κι όχι τα ρητορικά τεχνάσματα για να πείσει. Η επικράτηση του δικαίου δεν ήταν εύκολο να πραγματοποιηθεί διότι συχνά ο λαός αδυνατεί να αντέξει την απόλυτη ειλικρίνεια παρότι είναι ωφέλιμη για την πόλη και τον πολίτη[34]. Οι σοφιστές καλύπτουν τις εκπαιδευτικές ανάγκες των μαθητών και τις προσδοκίες τους για τη δημόσια ζωή ενώ ο Σωκράτης υπερβαίνει τις ανάγκες των νέων και διαμορφώνει τον χαρακτήρα τους[35]. Σίγουρα, η αναζήτηση της αλήθειας από τον Σωκράτη δεν σήμαινε ασέβεια στους νόμους της πόλης, αλλά ωθούσε τον άνθρωπο να ψάξει την δική του αλήθεια και να τελειοποιηθεί σε τέτοιο σημείο που να υπακούει σε εσωτερικούς του νόμους[36].

Η αρνητική στάση του Πλάτωνα προς τους σοφιστές εντοπίζεται στη διαφωνία του σε δύο βασικές ιδέες τους: α) τις σχετικοκρατικές απόψεις τους και β) την εμπορευματοποίηση της παιδείας[37]. Η αρετή, για εκείνον, δεν διδάσκεται με τον τρόπο των σοφιστών που κολακεύουν τους νέους. Τους χαρακτηρίζει μάλιστα -επειδή αμείβονται[38]- ως μεταπράτες και εξαγωγείς της γνώσης. Η διδασκαλία τους είναι διεφθαρμένη αφού μορφώνει τους νέους *επί τέχνη* κι όχι *επί παιδεία*[39]. Εξάλλου, ο ίδιος ο Πρωταγόρας το χρηματικό όφελος από την διδασκαλία τους, κι υποστηρίζει ότι η τελευταία αξίζει τα χρήματα που λαμβάνουν[40]. Ο Πλάτων, όπως αναφέρθηκε,

---

[32] Βλ. και Kennedy, G., (2005) στο κεφ. *Η ελληνική θεωρία περί ρητορικής από τον Κόρακα μέχρι τον Αριστοτέλη*

[33] Cornford, C.M.F., (1932): σ. 38

[34] Πλάτωνος, *Απολογία*, 30 Α-Β, 31 Ε, 33 Α-Β: Ο Σωκράτης δεν τριγυρνά στην πόλη προς άγραν πλουσίων μαθητών, δεν παραδέχεται τον ρόλο του δασκάλου και όποτε ασχολήθηκε με τα κοινά, πάντα έπραξε το δίκαιο.

[35] Koyre, A., (1993): σ. 39

[36] Cornford, C.M.F., (1932): σ. 37 όπου ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι για τον Σωκράτη ο βασικός στόχος της παιδείας ήταν η ολοκλήρωση της ψυχής (πνευματική ολοκλήρωση).

[37] Δημητρακοπούλου, Α., (2012): σ. 25

[38] Πλάτωνος, *Σοφιστής*, 231 D

[39] Πλάτωνος, *Φαίδρος*, 276 Ε- 277 Α

[40] Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 328 Α 8- 328 Β 5. *Γοργίας*, 486 C 4-9.

απορρίπτει την επαγγελματική φύση της διδασκαλίας κι υποστηρίζει ότι οι σοφιστές κάνουν τα άσχημα να φαίνονται καλά σαν τους θαυματοποιούς[41]. Οι σοφιστές δεν κατέχουν την αλήθεια αλλά την φαινομενική γνώση[42] για τα πράγματα και μπερδεύοντας τον νέο στα δίχτυα των συλλογισμών τους, του δείχνουν ότι τελικά αξίζουν τον ακριβό μισθό τους. Δεν είναι παρά επιδέξιοι γητευτές[43].

Στην πραγματικότητα, ο Πλάτων δεν δέχεται ως δασκάλους τους σοφιστές διότι δεν έχουν προσδιορίσει το διδασκόμενο αντικείμενο, διότι διαφωνεί με τον τρόπο μετάδοσης των γνώσεών τους και με τις συνθήκες διδασκαλίας και τέλος με τον μη σταθερό τόπο διαμονής τους[44]. Αφού δεν διδάσκουν την αρετή, δεν ασκούν το έργο της φιλοσοφίας, αντιθέτως την ντροπιάζουν[45].

Ο Πλάτων, πιο συγκεκριμένα, διαφωνεί με τον Γοργία γιατί προσέφερε μόνο γνώση στους νέους. Έφτιαχνε έτσι έξυπνους ομιλητές, χωρίς όμως αρετή. Ο ίδιος ο Γοργίας υπογραμμίζει ότι η ρητορική είναι παντοδύναμη και μπορεί να χρησιμοποιηθεί για αγαθούς ή κακούς σκοπούς: οι δάσκαλοι και οι μαθητές ευθύνονται για την σωστή της χρήση[46]. Μάλιστα, πιστεύει ότι αυτός που μεταχειρίζεται την ρητορική για να αδικεί πρέπει να τιμωρείται. Κι ο Σωκράτης παρατηρεί ότι η ρητορική είναι θέμα ειδικών γνώσεων, μια τεχνική ουσιαστικά που δεν διδάσκει αλλά μόνο πείθει[47]. Ο ρήτορας πιστεύει έχει χαλαρή ηθική καθώς δεν ενδιαφέρεται για την αλήθεια των όντων αλλά για όσα φαίνονται ως αλήθεια στο πλήθος. Η ρητορική εξυπηρετεί τους δημαγωγούς που επιδιώκουν να κατακτήσουν την εμπιστοσύνη του κόσμου, που χρησιμοποιούν τα συναισθήματά του για να τα κατευθύνουν σε συγκεκριμένη κατεύθυνση. Ο κίνδυνος είναι μεγάλος: να παρασυρθούν οι αμαθείς και να πράττουν ενάντια στο όφελος της πόλης[48]. Να ειπωθεί βέβαια, ότι ο Πλάτων δεν απορρίπτει την ρητορική τέχνη, αλλά τον τρόπο και τον σκοπό χρήσης της από τους σοφιστές. Θεωρεί ως προϋπόθεση της αλήθειας την γνώση κι έπειτα την τέχνη για να εκφραστεί. Αληθινή τέχνη του λόγου χωρίς την αλήθεια δεν υπάρχει ούτε θα υπάρξει[49]. Αυτή είναι και η βασική διάφορα Πλάτωνα – σοφιστών που αξίζει να θεωρηθεί έχοντας κατά νου την πολιτική και παιδευτική φιλοσοφία του.

Η ψυχή είναι που προέχει για Σωκράτη και Πλάτωνα. Γράφει ένας μελετητής[50] του Αριστοτέλη: «Ο Σωκράτης γίνεται άνδρας, γηράσκει, αποκτά αρετές και σοφία εξακολουθώντας πάντοτε να είναι ο Σωκράτης. Το αμετάβλητο αυτό υποκείμενο, το οποίο αποτελεί τη βάση της προσωπικής του υποστάσεως είναι η ψυχή του».

---

[41] Πλάτωνος, *Θεαίτητος*, 167 Α , C: «ο μέν ιατρός φαρμάκοις μεταβάλλει, ο δε σοφιστής λόγοις». *Σοφιστής*, 223 B, 224 D, 226 A, 235 B.

[42] Πλάτωνος, *Σοφιστής,* 233 C: «Δοξαστικήν άρα τινά περί πάντων επιστήμην ο σοφιστής ημίν αλλ' ουκ αλήθειαν έχων αναπέφανται».

[43] Πλάτωνος, *Σοφιστής,* 235 A-B

[44] Πλάτωνος, *Τίμαιος*, 19 Ε και Βουδούρης, Κ., (1996): σ. 45-46

[45] Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 312 A

[46] Πλάτωνος, *Γοργίας*, 456 A, 457 A-C

[47] Πλάτωνος, *Γοργίας,* 462 C, 455 A

[48] Πλάτωνος, *Φαίδρος,* 260 C

[49] Πλάτωνος, *Φαίδρος,* 260 D-E

[50] Γεωργούλης, Κ., (2000): σ. 309

Πέραν του Πλάτωνα, κι ο Αριστοτέλης στρέφεται κατά των σοφιστών. Τονίζει ότι αμείβονται για την σοφία τους η οποία είναι επιφανειακή κι όχι ουσιαστική, ότι ξεγελούν τους πολίτες με ψευδείς υποσχέσεις και μάλιστα αν οι μαθητές τους γνώριζαν τις πραγματικές τους γνώσεις δεν θα τους πλήρωναν[51]. Μάλιστα, οι σοφιστές ισχυρίζονται ότι διδάσκουν πολιτική αν και δεν την εξασκούν. Εδώ τονίζεται ότι δεν αρκεί μόνο η θεωρητική προσέγγιση της πολιτικής αλλά είναι βασική και η πρακτική της άσκηση[52]. Εξάλλου, επιμένει ότι οι σοφιστές δεν γνωρίζουν τι πραγματικά είναι η πολιτική επιστήμη διότι δεν θα την έβαζαν στην ίδια μοίρα με την ρητορική.

Επιστρέφοντας στη διαφωνία μεταξύ Πλάτωνα και σοφιστών για τον σκοπό της παιδείας, εντοπίζονται οι διαφορετικές πολιτικές αντιλήψεις τους. Και οι δύο διδάσκουν – λένε- την αρετή. Οι σοφιστές την εννοούν ως πολιτική τέχνη[53], ενώ ο Σωκράτης θέλει στην ουσία έναν πολίτη ηθικό και δίκαιο. Ο Σωκράτης πιστεύει ότι η διδασκαλία της αρετής δεν είναι έργο που μπορεί να έρθει εις πέρας από τους σοφιστές. Για τον Πλάτωνα, και τον Σωκράτη βεβαίως, υπερέχει η *σοφία* παρά η εκπαίδευση με την πρακτική της διάσταση. Η έμφαση αξίζει να δίδεται στην ηθική πλευρά της εκπαίδευσης, την διαμόρφωση της προσωπικότητας και του εσωτερικού εαυτού[54].

Εν κατακλείδι, ο Πλάτωνας τοποθετεί τους σοφιστές στο μεταίχμιο φιλοσοφίας και πολιτικής κι αυτό γιατί η αληθινή παιδεία και σκοπός του ανθρώπου είναι η ψυχική τελείωση. Σκοπός παιδείας και φιλοσοφίας συμπίπτουν[55] αφήνοντας εν μέρει στο περιθώριο την πολιτική ρητορεία την οποία εκπροσωπούν οι σοφιστές.

Ο Πλάτωνας αντιδρά στην παιδεία των σοφιστών και προβληματίζεται για την ηθική των μελλοντικών ηγετών εφόσον είναι οι μαθητές τους αφού έχουν διδαχτεί την ηθική της επιτυχίας στη δημόσια ζωή και της προσωπικής ικανοποίησης[56] με κάθε κόστος. Για τον ίδιο[57], η δύναμη της παιδείας είναι τεράστια για τον πολίτη αφού είτε δημιουργεί έναν ήρεμο άνθρωπο που συμβιώνει αρμονικά με τους υπολοίπους είτε ένα άγριο θηρίο.

Αναμφισβήτητα, οι σοφιστές επέδρασαν στην ρητορική, στην παγίωση της έννοιας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και στην πολιτική. Στον χώρο της παιδείας όμως, οι απόψεις τους συζητήθηκαν. Αυτό αξίζει να αναλυθεί περαιτέρω. Σε σχέση με την προηγούμενη παιδεία, πρώτοι οργάνωσαν την παροχή στους μαθητές τους ανώτερης κατάρτισης κι αυτό ήταν τομή για την εποχή. Από την άλλη πλευρά όμως, κατηγορήθηκαν πως στόχευαν σε «αστραφτερούς και ανήθικους τυχοδιώκτες»[58].

---

[51] Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Θ 1, 1164 a 27-32
[52] Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια,* Κ 9, 1180 b 35 – 1181 a 2, a 11-13
[53] Ο Πρωταγόρας την αποκαλεί ευβουλία. Βλ. Πλάτωνος, *Πρωταγόρας,* 319 Α
[54] Marrou, H.I., (1956): σ. 62
[55] Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 518 B-D, Παπανούτσος, Π.Ε., (1977): σ. 115
[56] Koyre, A., (1993): σ. 98
[57] Πλάτωνος, *Νόμοι*, 766 A
[58] Koyre, A., (1993): σ. 94

Αφενός εικονίζουν την εξέλιξη την διανόηση της εποχής που ξεπερνά την παντοδυναμία του φυσικού νόμου και θέλει τον άνθρωπο να διαμορφώνει τον νόμο ανάλογα με τις συνθήκες, αφετέρου εικονίζουν τον άνθρωπο που έχει ρευστές αρχές σε θέματα κοινωνικά, ηθικά, δικαιοσύνης και θρησκευτικά.

Ας αναφερθούμε όμως στα θετικά της διδασκαλίας τους. Για πρώτη φορά έχουμε έμφαση στην ηθική και πολιτική αυτονομίας του ατόμου, για πρώτη φορά φαίνεται να προέχουν στην εκπαίδευση πρακτικές ανάγκες της καθημερινής ζωής. Επίσης, η προσφερόμενη παιδεία τους έδωσε έμφαση στο άτομο ως μονάδα, που δύναται να σκεφτεί, να αποφασίσει, να αυτενεργήσει για την πόλη ή τον εαυτό του και συνάμα να παραμείνει ανεπηρέαστος από προκαταλήψεις θέτοντας ως κριτήριο τον ορθό λόγο. Ο πολίτης με γνώμονα την συνείδησή του μετέχει στην πολιτική ζωή κι αποφασίζει για την κοινωνία του. Εξάλλου, η συμμετοχή στην πολιτική ζωή, απαιτούσε γνώση, κρίση, απελευθέρωση από τις προκαταλήψεις, και το σημαντικότερο, πολίτες που δεν παρασύρονται από τους δημαγωγούς[59]. Οι σοφιστές, πρέπει να δεχτούμε, ότι συνέβαλαν στη σωστή λειτουργία της δημοκρατίας.

Ο Πλάτωνας, εναντιώνεται σε αυτούς όχι λόγω της όλης τους συμβολής συλλήβδην, αλλά λόγω της έκπτωσης των ηθών με την οποία συμπορεύεται η παρεχόμενη παιδεία. Οι νέοι πρέπει να είναι προσεκτικοί. Δεν έχουν διαμορφώσει τον χαρακτήρα τους και απευθυνόμενοι στους σοφιστές γίνονται έρμαια των ωφελιμιστικών αξιών τους.

[59] Κουμάκης, Γ., (2015): βλ και το κεφ. *Η δικαιοσύνη ως αγαθό του πολιτισμού*

1.3.: Ο Πλάτωνας και ο *παιδαγωγικός έρως*

Κι ενώ -όπως είδαμε προηγουμένως- οι σοφιστές δίνουν έμφαση στην παροχή συγκεκριμένων χρηστικών γνώσεων και τεχνικών, ο Πλάτωνας έχει άλλα ιδανικά για την παιδεία. Η αξία της πλατωνικής παιδείας συνίσταται στην σχέση δασκάλου και διδασκομένου ώστε να προοδεύσει ο δεύτερος κι όχι τόσο στην παροχή γνώσεων. Ο Πλάτων εκφράζει τον προβληματισμό του για τους κινδύνους που έχει ο νέος με ακατάλληλους δασκάλους με το ερώτημα: «χρη εραστή μάλλον ή μη ερώντι εκ των ομοίων χαρίζεσθαι;»[60]. Είναι σημαντική παράμετρος η καταλληλότητα του δασκάλου, αφού εκείνος φροντίζει για την ηθική διαμόρφωση του νέου, για την ψυχή του. Πρέπει επομένως, να δίδεται ιδιαίτερη προσοχή στην επιλογή των ανθρώπων που επωμίζονται την μόρφωση των παιδιών. Κάθε λάθος υπονομεύει την ζωή των νέων. Η σοβαρότητα που αποδίδει ο Πλάτωνας υπογραμμίζει την ασυδοσία των σοφιστών που παρουσιάζονται να πωλούν τις γνώσεις τους χωρίς να σκέπτονται τις επιπτώσεις που έχουν στην διαμόρφωση των νέων. Μοιάζουν να μην ενδιαφέρονται για την ηθική και πνευματική τελείωση του μαθητή τους[61].

Ας έρθουμε στον δάσκαλο του Πλάτωνα, τον Σωκράτη, για να επεξεργαστούμε την έννοια του παιδαγωγικού έρωτα. Ο Σωκράτης, περιφέρεται στην πόλη και συνομιλεί με τους νέους. Έλκεται από τα σωματικά και πνευματικά τους χαρίσματα και τους ωθεί να αναπτύξουν την προσωπικότητά τους[62]. Η φυσική ομορφιά για τον Πλάτωνα δεν είναι αμελητέα στον νέο: συνοδεύει τα πνευματικά χαρίσματα και συνιστά ανάμνηση της αληθινής ομορφιάς. Ο μαθητής, περνώντας έτσι από μια σειρά βαθμίδων θα οδηγηθεί στην θέαση του Αγαθού. Η πρώτη βαθμίδα: ο εραστής έλκεται από την φυσική ομορφιά ενός προσώπου. Η δεύτερη βαθμίδα: ο εραστής θέλγεται από το κάλλος όλων των μαθητών συνάμα με τα ψυχικά χαρίσματα. Η τρίτη βαθμίδα: ο εραστής μαθαίνει να θεωρεί το ψυχικό κάλλος σημαντικότερο από το σωματικό. Στο τέρμα της ερωτικής οδού είναι το απόλυτο κάλλος[63]. Η ψυχή τελικά οδεύει από την αισθητή πραγματικότητα προς την σύλληψη του αθανάτου, στον νοητό κόσμο[64].

Η φιλοσοφία είναι ομαδική κι όχι μοναχική προσπάθεια. Ο φιλόσοφος – εραστής μέσω των ερωτήσεων και απαντήσεων προσφέρει στον μαθητή – ερώμενο τις γνώσεις και εμπειρίες του κι από αυτή την αλληλεπίδραση ωφελούνται τόσο ο δάσκαλος όσο και ο μαθητής. Η ιδιαίτερη σχέση μεταξύ των δύο προσώπων δεν αφορά σωματική αλλά ψυχική επαφή. Θεμέλιο αυτής της σχέσης είναι για τον Σωκράτη η επικοινωνία και πεποίθησή του ότι ο παιδαγωγικός έρως θα τους προσφέρει ευδαιμονία τόσο στην επίγεια όσο και στην μεταθανάτια ζωή[65].

[60] Πλάτωνος, *Φαίδρος*, 243 D 6-7
[61] Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 313 D
[62] Πλάτωνος, *Συμπόσιο*, 209 B
[63] Δημητρακοπούλου, Α., (2012): σ. 38
[64] Πλάτωνος, *Συμπόσιο*, 210 A- 212 A
[65] Πλάτωνος, *Συμπόσιο*, 178 C

Ο παιδαγωγικός *Έρως* είναι η επιδίωξη της σοφίας, που αναπτύσσει τα φτερά της ψυχής και έπειτα στην ευδαιμονία[66]. Ας φανταστούμε την ψυχή του εραστή να πετά έξω από το σπήλαιο και να ατενίζει την ομορφιά των αιώνιων και άφθαρτων πραγμάτων[67]. Ο Πλάτων πιστεύει ότι ο διδάσκαλος- εραστής γνωρίζει την ψυχή του κάθε ανθρώπου και προσαρμόζει αναλόγως την διδασκαλία του[68]. Ο δάσκαλος διδάσκει τον μαθητή σαν να πραγματώνει την αγαθή βούληση του θείου. Εξάλλου, για τον αληθινό δάσκαλο η διδασκαλία είναι θεία αποστολή[69]. Για τον Σωκράτη και βέβαια τον Πλάτωνα, η αποστολή του δεν είναι άλλη παρά ο αγώνας προς το αγαθό και την αθανασία, όπου ο παιδαγωγικός έρωτας είναι πολύτιμος βοηθός[70].

Ο παιδαγωγικός *Έρως* συνιστά συνταρακτικό γεγονός τόσο για τον μαθητή όσο και για τον δάσκαλο. Ο νέος ελκύεται από τον ώριμο δάσκαλο αφού θεωρεί ότι με την διδαχή θα φτάσει στο επίπεδο του δασκάλου του και ο δάσκαλος ελκύεται από τον μαθητή διότι θεωρεί ότι μέσω του μαθητή του θα αναβιώσει ότι ο ίδιος έχει απωλέσει: την νεότητά του[71]. Μεταξύ τους υπάρχει διαλεκτική σχέση σκοπός της οποίας είναι η αλήθεια και η μετάδοση γνώσεων. Από την πλευρά του ο δάσκαλος δεν επιδιώκει την υπερβολική μετάδοση γνώσεων, αλλά να φέρει στην επιφάνεια τις κρυμμένες δυνάμεις του κάθε ανθρώπου, επιθυμητικό, το λογιστικό και το θυμοειδές. Οι δυνάμεις αυτές βρίσκονται σε αντιμαχία και μόνο η παιδεία τις συμφιλιώνει[72].

Για τον Πλάτωνα, υπόδειγμα δασκάλου που ενέπνεε τον παιδαγωγικό έρωτα ήταν ο Σωκράτης. Δεν ήταν απλά ένας δάσκαλος που μετέδιδε γνώσεις και κανόνες αξιών στους μαθητές αλλά ο φιλόσοφος που τους καλούσε να ανατρέψουν αυτούς του κανόνες και με την συμπεριφορά και τον τρόπο ζωής τους να τους βελτιώσουν. Επιπλέον, η μαγεία της διδασκαλίας εξαφανίζεται όταν ο δάσκαλος περιχαρακώνεται στον διεκπεραιωτικό του ρόλο αφού οι πραγματικοί θησαυροί της ψυχής του, κρύβονται από την πίεση των τύπων και των αυστηρών πλαισίων της ύλης.

Πώς είναι πραγματικά το έργο του παιδαγωγού για τον Πλάτωνα; Η αλληγορία του σπηλαίου[73] είναι κατάλληλη για να αντιληφθούμε το κοπιώδες και επώδυνο έργο του δασκάλου. Στο μύθο του σπηλαίου οι παιδαγωγοί πρέπει να προσανατολίσουν σωστά τους ανθρώπους[74]. Ο δρόμος από το σπήλαιο προς το φως είναι συνάμα και δρόμος από την απαιδευσία προς την παιδεία, από την άγνοια προς την γνώση και για να τον βαδίσουν πρέπει να μεσολαβήσει η εκπαίδευση που θα επιφέρει την ψυχική μεταστροφή. Η αλλαγή είναι τόσο έντονη που ο δεσμώτης θα νιώσει ενόχληση στα μάτια του από το έντονο φως και θα σκεφτεί ακόμα και να επιστρέψει στην ασφάλεια

[66] Πλάτωνος, *Φαίδρος*, 249 A
[67] Πλάτωνος, *Φαίδρος*, 249 D- 250 A, 253 B- C
[68] Πλάτωνος, *Φαίδρος*, 259 E, 270 B –C
[69] Πλάτωνος, *Φαίδρος*, 274 A
[70] Πλάτωνος, *Συμπόσιο*, 212 B
[71] Παπανούτσος, Π.Ε., (2010) τομ. ΙΙ΄: σ. 706
[72] Πλάτωνος, *Φαίδρος*, 237 E- 238 A
[73] Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 514 A1 – 516 C1
[74] Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 518 B7- C2

του σκιερού σπηλαίου. Η αλλαγή συνταράσσει τον άνθρωπο[75], αφού ανατρέπει ό, τι μέχρι πρότινος θεωρούσε αληθινό.

Κλείνοντας, η αλληγορία του σπηλαίου αναφέρθηκε εν συντομία για να γίνει εμφανής η δυσκολία του έργου της παιδείας αλλά και η θεαματική αλλαγή που επιφέρει ο σωστός δάσκαλος στον μαθητή του.

Σχετικά τέλος, με τους στόχους της Ακαδημίας του Πλάτωνα, θα υποθέταμε μια πραγματικά ιδιόρρυθμη σχολή. Οι νέοι που μαζεύονταν εκεί αφενός δεν ήταν φοιτητές κατά την σύγχρονη αντίληψη και αφετέρου ούτε η σχολή θύμιζε μοναστήρι που τους απομόνωνε από τον έξω κόσμο[76]. Αντιθέτως η σχολή ήταν ανοιχτή στην κοινωνία της Αθήνας, δίπλα στο γυμναστήριο, ενώ ο ήσυχος κήπος της μέσα σε ελαιοφυτείες και επαύλεις την έκανε ένα μαθησιακό περιβάλλον ελκυστικό. Μέσα σε τέτοιο περιβάλλον κέρδισε ο Πλάτων την πλούσια σε πνευματικό περιεχόμενο εμπειρία της παιδαγωγικής ζωής.

[75] Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 516 C-D
[76] Παπανούτσος, Π.Ε., (1977): σ. 102

2.1.: Έννοιες: πόλις, πολίτης, παιδεία.

Για τον Αριστοτέλη, η σχέση της πόλης και του πολίτη είναι διαλεκτική. Γι' αυτό το λόγο η ευημερία της πόλης γενικά αλλά και του πολίτη ειδικότερα εξαρτάται από το ήθος των πολιτών. Στη διαμόρφωση του ήθους δεν είναι βέβαια αμέτοχο το ισχύον πολίτευμα[77]. Για τις παραπάνω θέσεις ο Αριστοτέλης επηρεάστηκε κι από τον Πλάτωνα[78].

Η διατύπωση των πολιτικών πεποιθήσεων του Αριστοτέλη αφορά άμεσα την παιδεία. Ο Αριστοτέλης, όπως και ο Πλάτων, κατατάσσει την εκπαίδευση σε ανώτατη αξιολογική κλίμακα[79] και βλέπει την ηθική σαν αυξανόμενη τάση του ατόμου προς το αγαθό. Για εκείνον η ανθρώπινη φύση ολοκληρώνεται αποκλειστικά εντός της πόλεως. Ο δεσμός πολίτη – πόλεως – παιδείας είναι στενότατος αφού ο φιλόσοφος ορίζει την παιδεία ως δημόσιο αγαθό και όχι να επαφίεται στην ιδιωτική πρωτοβουλία[80]. Η ενασχόληση ιδιωτικών φορέων με την παιδεία επιφέρει την διαφοροποίηση του προσανατολισμού της παιδείας, γεγονός που έχει αρνητική επίδραση στην ενότητα της πόλης. Οι νέοι, αν συμβαίνει να εκπαιδεύονται κατά μόνας, θα καταλήξουν να μην αποδέχονται τους νόμους της πόλης και το πολίτευμα δεν λειτουργεί εύρυθμα[81]. Της ίδιας άποψης ήταν και ο Πλάτων[82]: για εκείνον η λάθος παιδεία των πολιτών διασαλεύει την ορθή λειτουργία της πολιτείας.

Ο Αριστοτέλης, δεν θέλει βέβαια μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος να ελέγξει τις ζωές και να χειραγωγήσει τους πολίτες αλλά αποβλέπει στη δημιουργία σπουδαίων πολιτών που θα καταστήσουν την πόλη ευδαιμονούσα και μονοιασμένη. Στα Πολιτικά αναφέρει: «μόριον γαρ έκαστος της πόλεως η δ' επιμέλεια πέφυκεν εκάστου μορίου βλέπειν προς την του όλου επιμέλειαν»[83]. Η ισότιμη μεταχείριση των

---

[77] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 13, 1332 a 33-34: «σπουδαία γε πόλις ἐστὶ τῷ τοὺς πολίτας τοὺς μετέχοντας τῆς πολιτείας εἶναι σπουδαίους», Γ, 1 1275 b 3-4: «ὥστε καὶ τὸν πολίτην ἕτερον ἀναγκαῖον εἶναι τὸν καθ' ἑκάστην πολιτείαν». Πλάτωνος, *Νόμοι*, 707 D, *Πολιτεία*, 415 D, 544 D. Επίσης βλ. και Παπαδής, Δ., (2001): σ. 162 και Koyre, A., (1993): σ. 83. Ο Barker, E., (2007): σ. 23 αναφέρει σχετικά με το πολίτευμα και τους αρχαίους Έλληνες: «Η πολιτική σκέψη ξεκινά από τους Έλληνες και συνδέεται με τον ορθολογισμό του αρχαίου ελληνικού νου. Οι Έλληνες εν αντιθέσει με τους λαούς της Ιουδαίας ή της Ινδίας, οι οποίοι στράφηκαν προς την θρησκεία και εδέχθησαν αδιερεύνητα τον κόσμο, αναρωτήθηκαν και προσπάθησαν να κατανοήσουν τον κόσμο υπό το πρίσμα του λόγου.»

[78] Ο Πλάτωνας αναφέρει ότι ανάμεσα στον πολίτη και το πολίτευμα υφίσταται διαλεκτική σχέση.

[79] Edel, A., (1982) Part 5 *The theory of practice*, introduction και Παπαδής, Δ., (2001).

[80] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η, 1, 1337 a 21-26: «ἐπεὶ δ' ἓν τὸ τέλος τῇ πόλει πάσῃ, φανερὸν ὅτι καὶ τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι πάντων, καὶ ταύτης τὴν ἐπιμέλειαν εἶναι κοινὴν καὶ μὴ κατ' ἰδίαν, ὃν τρόπον νῦν ἕκαστος ἐπιμελεῖται τῶν αὑτοῦ τέκνων ἰδίᾳ τε καὶ μάθησιν ἰδίαν, ἣν ἂν δόξῃ, διδάσκων».

[81] Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Κ 9, 1179 b32-35: « Το γαρ σωφρόνως και καρτερικώς ζην ουχ ηδύ τοις πολλοίς, άλλωστε και νέοις, διο νόμοις δει τετάχθαι την τροφήν και τα επιτηδεύματα».

[82] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ε 9, 1310 a 18-19: «εἴπερ γὰρ ἔστιν ἐφ' ἑνὸς ἀκρασία, ἔστι καὶ ἐπὶ πόλεως» και *Πολιτικά*, Η 13, 1332 a, a, 35-37: «τοῦτ' ἄρα σκεπτέον, πῶς ἀνὴρ γίνεται σπουδαῖος. καὶ γὰρ εἰ πάντας ἐνδέχεται σπουδαίους εἶναι, μὴ καθ' ἕκαστον δὲ τῶν πολιτῶν, οὕτως αἱρετώτερον» και Πλάτωνος, *Νόμοι*, 923 Α.

[83] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 1, 1337 a 29-30. Επίσης, Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Ε 2, 1130 b, 25-26: «τα δε ποιητικά της όλης αρετής εστί των νομίμων όσα νενομοθέτηται περί παιδείαν την προς το κοινόν». Η κοινή παιδεία μας υπογραμμίζει ότι θα επιτευχθεί μόνο με νομοθετική ρύθμιση.

μαθητών στην εκπαίδευση δείχνει και την ισότητα μεταξύ τους ως πολιτών. Η έλλειψη δημόσια εκπαίδευσης ευθύνεται για την αδυναμία της αρμονικής συνύπαρξης των πολιτών, ενώ φανερώνει και το λιγοστό ενδιαφέρον για την ευδαιμονία της πόλεως[84]. Υποστηρίχθηκε ότι η υπεροχή όμως της κοινής κρατικής παιδείας, υπάρχει κίνδυνος να καταπατά την ελευθερία των πολιτών -κι αυτό γιατί στερεί τις εναλλακτικές αντιλήψεις. Το παραπάνω δεν ισχύει αφού για τον Αριστοτέλη δεν υπάρχει υποκειμενική διάσταση της ευδαιμονίας αλλά κοινή ευδαιμονία που αφορά το σύνολο της πόλης. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο πολίτης δεν χάνει την ελευθερία επιλογής του αλλά συμμορφώνεται στο κοινό καλό με γνώμονα την κριτική σκέψη που καλλιέργησε μέσα από την εκπαίδευσή του[85].

Συμπερασματικά, η παιδεία της πόλεως προς τους πολίτες της μεταλαμπαδεύει την δεδομένη χρονική στιγμή τις συγκεκριμένες αξίες που απαιτούνται για να λειτουργήσει ορθά το πολίτευμα. Αυτό καθιστά την μάθηση μια εξελισσόμενη διαδικασία, έναν ζωντανό οργανισμό που προσαρμόζεται στις εκάστοτε πολιτικές και κοινωνικές ανάγκες[86].

[84] Irvin, T., (1991): σ. 417 και Lord, C., (1982): σ. 49
[85] Χρόνης, N., (2000): σ. 5
[86] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 4, 1338 b 36-38 : «δεῖ δὲ οὐκ ἐκ τῶν προτέρων ἔργων κρίνειν, ἀλλ᾽ ἐκ τῶν νῦν· ἀνταγωνιστὰς γὰρ τῆς παιδείας νῦν ἔχουσι, πρότερον δ᾽ οὐκ εἶχον»

2.2.: Προϋποθέσεις και κριτήρια εκπαίδευσης

Ο φιλόσοφος θέτει κάποια κριτήρια σχετικά με την συμμετοχή των πολιτών στα κοινά. Εξαιτίας αυτών ορισμένοι αποκλείονται από την κοινωνική και εκπαιδευτική ζωή. Οι λόγοι της εξαίρεσής τους είναι βασικά δύο:

Α. η οικονομική κατάσταση

Β. τα βιολογικά χαρακτηριστικά

Πιο αναλυτικά, αποκλείονται οι γεωργοί λόγω της φύσης του επαγγέλματός τους. Ο φιλόσοφος θεωρεί δουλική απασχόληση κάθε χειρωνακτική εργασία που αποβλέπει μόνο στην κάλυψη καθημερινών αναγκών. Η γεωργοί αποκλείονται από την διακυβέρνηση[87]. Η διάκριση ελευθέρων πολιτών και δούλων[88] γίνεται αρχικά βάση της κοινωνικής τάξης όπου ο καθένας ανήκει κι έπειτα με βάση τα βιολογικά τους χαρακτηριστικά.

Ποιο είναι το κύριο γνώρισμα ενός ελεύθερου πολίτη; Η *σχόλη*, δηλαδή ο ελεύθερος χρόνος, που αφιερώνεται στην πνευματική καλλιέργεια και την ενασχόληση με τα κοινά. Για τον εργαζόμενο, η ευχαρίστηση αντλείται από την διακοπή της κοπιαστικής εργασίας του και την διασκέδαση[89] ενώ για τον εύπορο πολίτη, υπάρχει άνεση χρόνου για ενάρετες πράξεις καθότι δεν είναι αφοσιωμένος αποκλειστικά στην εργασία και τον βιοπορισμό του από αυτήν.

Ο Ross υπογραμμίζει ότι ο λόγος σχετικά με την έλλειψη της σχόλης, για τον οποίο ο Αριστοτέλης απορρίπτει ολόκληρες κοινωνικές ομάδες από το δικαίωμα του πολίτη είναι αβάσιμοι. Μπορεί να μην έχουν χρόνο για τις συνελεύσεις του δήμου, αλλά γιατί να μην έχουν τουλάχιστον ψήφο; Βρίσκει τον Αριστοτέλη απλουστευτικό όταν διακρίνει τον πληθυσμό σε δύο μέρη όπου το ένα (εργάτες) είναι το μέσον της ευημερίας του άλλου (ελεύθεροι πολίτες). Κάθε άνθρωπος είναι άξιος για καλύτερη ζωή και επιπλέον είναι δουλειά του κράτους να εξασφαλίσει δικαιώματα τόσο για τους ταπεινούς όσο και για τους μορφωμένους[90].

[87] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Γ 4, 1277 a 39- b7: «οἱ ζῶντες ἀπὸ τῶν χειρῶν, ἐν οἷς ὁ βάναυσος τεχνίτης ἐστίν. διὸ παρ′ ἐνίοις οὐ μετεῖχον οἱ δημιουργοὶ τὸ παλαιὸν ἀρχῶν, πρὶν δῆμον γενέσθαι τὸν ἔσχατον. τὰ μὲν οὖν ἔργα τῶν ἀρχομένων οὕτως οὐ δεῖ τὸν ἀγαθὸν οὐδὲ τὸν πολιτικὸν οὐδὲ τὸν πολίτην τὸν ἀγαθὸν μανθάνειν, εἰ μή ποτε χρείας χάριν αὐτῷ πρὸς αὑτόν· (οὐ γὰρ ἔτι συμβαίνει γίνεσθαι τὸν μὲν δεσπότην τὸν δὲ δοῦλον).». *Οικονομικός*, 1343 b 3-6: Βέβαια η θέση αυτή του φιλοσόφου για τους αγρότες δεν σημαίνει ότι δεν σέβεται την προσφορά τους στην πόλη ή την ίδια τη δραστηριότητα της γεωργίας. Μάλιστα, η γεωργία ασκεί το σώμα και τους κάνει πιο τολμηρούς απέναντι στον εχθρό αφού οι αγρότες βρίσκονται στα κτήματά τους εκτός της πόλεως εκτεθειμένοι σε κινδύνους που πρέπει να αντιμετωπίσουν με θάρρος.

[88] Fortenbaugh, W., (2006): σ. 242-247 όπου εξετάζει το θέμα των δούλων και των γυναικών στο έργο του Αριστοτέλη.

[89] Μερικές ευτυχισμένες στιγμές των αγροτών οφείλονται στην τύχη και τα εξωτερικά αγαθά. Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 3, 1338 a 7-9: «ἀλλὰ καθ᾽ ἑαυτοὺς ἕκαστος καὶ τὴν ἕξιν τὴν αὑτῶν, ὁ δ᾽ ἄριστος τὴν ἀρίστην καὶ τὴν ἀπὸ τῶν καλλίστων». Και Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 1, 1323 b 26-29.

[90] Ross, W. D., (2005): σ. 355

Από την άλλη πλευρά, η οικονομική άνεση δίνει, θα λέγαμε, την πολυτέλεια στον πολίτη να αποφασίζει με γνώμονα το κοινό συμφέρον και όχι το προσωπικό όφελος. Αυτό εδράζεται στην πεποίθηση ότι η ύπαρξη της ανάγκης πολύ συχνά επιβάλλει και τον τρόπο ζωής του ανθρώπου και τον κάνει επιπλέον να παρακάμπτει και ηθικές του αξίες[91].

Ο Lord υποστήριξε ότι ο ελεύθερος χρόνος τίθεται στην υπηρεσία της παιδείας και ότι ο πολίτης στην *σχόλη* του ανακαλύπτει την αληθινή ευτυχία που δεν είναι άλλη από τον φιλοσοφικό στοχασμό, την επαφή και συζήτηση με τους συμπολίτες του, την εύρεση λύσεων για τα κοινά.[92] Ο Loyd –κι αυτός- θεωρεί την σχόλη ως βασικό μοχλό ανάπτυξης της ηθικής και διανοητικής αρετής[93]. Αλλά κι ο Barker δέχεται την πνευματική ενασχόληση ως ύψιστη δράση καλλιέργειας του νου και αντιτίθεται στην καθημερινή ασχολία με κοπιαστικές εργασίες[94]. Τέλος και ο Kraut[95] εντοπίζει την ευτυχία στις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου.

Επιστρέφοντας στον Αριστοτέλη, ο φιλόσοφος κρίνει ότι η ενασχόληση με βάναυσα επαγγέλματα δημιουργεί και τον αντίστοιχο τύπο ανθρώπου αφού ο άνθρωπος εθίζεται στην συγκεκριμένη συμπεριφορά που του επιβάλει η ασχολία του. Οι χειρώνακτες θα μπορούσαν όμως να λαμβάνουν μέρος σε κάποιες λειτουργίες της πόλης ασκώντας υπηρεσίες χωρίς πολλές ευθύνες. Η σχόλη είναι αναγκαία για την ενασχόληση του πολίτη με τα κοινά αλλά αυτό δεν μας επιτρέπει – με τα σημερινά δεδομένα- να απορρίπτουμε τους περισσότερους από τους πολίτες μιας πολιτείας αφού δεν είναι λίγοι όσοι είναι εργάτες. Άλλωστε οι εργάτες είναι εκείνοι που κάνουν μια πόλη αυτάρκη παρέχοντας τα αγαθά τους κι έτσι δεν πρέπει να εξαιρούνται από την διοίκησή της[96]. Η αιτία της εξαίρεσης των χειρωνακτών είναι μάλλον κοινωνικοί ή βιολογικοί και όχι οικονομικοί. Ο Αριστοτέλης συνδέει την ευγενή καταγωγή και την οικονομική άνεση με την αρετή και την παιδεία, πιστεύοντας ότι ο φτωχός λαός δεν δύναται να εκπαιδευτεί με σκοπό την αρετή προς όφελος της πόλης κι όχι ατομικό[97]. Η επιλογή του Αριστοτέλη να κατατάξει τους ανθρώπους με κριτήριο την καταγωγή και το επάγγελμα έχει αρνητικές επιπτώσεις στην εύρυθμη λειτουργά της πόλης αφού η πόλη στερείται την βοήθεια αρκετών ικανών ατόμων. Να αναφερθεί επιπλέον ότι οι άνθρωποι που αποκλείονται από τα κοινά υπάρχει κίνδυνος να

[91] Irvin, T., (1991): σ. 412
[92] Lord, C., (1982): σ. 180, 197
[93] Lloyd, R.E.G., (1968): σ. 262
[94] Barker, E., (1946): σ. 323-324
[95] Kraut, R., (1997): 143-145
[96] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 5, 1326 b 26-32: «παραπλησίως δὲ καὶ τὰ περὶ τῆς χώρας ἔχει. περὶ μὲν γὰρ τοῦ ποίαν τινά, δῆλον ὅτι τὴν αὐταρκεστάτην πᾶς τις ἂν ἐπαινέσειεν (τοιαύτην δ᾽ ἀναγκαῖον εἶναι τὴν παντοφόρον· τὸ γὰρ πάντα ὑπάρχειν καὶ δεῖσθαι μηθενὸς αὔταρκες)· πλήθει δὲ καὶ μεγέθει τοσαύτην ὥστε δύνασθαι τοὺς οἰκοῦντας ζῆν σχολάζοντας ἐλευθερίως ἅμα καὶ σωφρόνως».
[97] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Δ 4, 1291 b 28-30: «τῶν δὲ γνωρίμων πλοῦτος εὐγένεια ἀρετὴ παιδεία καὶ τὰ τούτοις λεγόμενα κατὰ τὴν αὐτὴν διαφοράν», Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ζ 2 1317 b 40- 41: «τὰ δημοτικὰ δοκεῖ τἀναντία τούτων εἶναι, ἀγένεια πενία βαναυσία»

στραφούν εναντίον των προνομιούχων πολιτών[98] μην αντέχοντας την αδικία που υφίστανται. Ο φιλόσοφος γνωρίζει τις συνέπειες από την εξαίρεση κάποιων τάξεων από τα πολιτικά πράγματα αλλά δεν παρουσιάζεται πιο ελαστικός σε αυτό το θέμα.

Την διοίκηση την πόλεως την αναλαμβάνουν οι πεπαιδευμένοι και ενάρετοι. Η παιδεία που θα λάβουν όμως θα είναι ίδια για τους άρχοντες και τους αρχόμενους; Ο Αριστοτέλης φρονεί ότι η παιδεία πρέπει να διαφέρει χωρίς να αναλώνεται όμως σε λεπτομέρειες για τα σημεία όπου πρέπει να διαφοροποιηθεί : « ώστε και την παιδείαν έστιν ως την αυτήν αναγκαίον, έστι δ' ως ετέραν είναι»[99]. Ο άρχοντας είναι ηθικό πρότυπο για τους πολίτες αλλά και η απόδειξη ότι η παιδεία μεταμορφώνει τον άνθρωπο[100]. Ο νέος εθίζεται στην αρετή αλλά δεν έχει άμεση συμμετοχή στα κοινά μέχρι να παρακολουθήσει το έργο των αρχόντων και να το ενστερνιστεί. Ενδεχομένως υπήρχαν μαθήματα πολιτικής αγωγής που προετοίμαζαν τους νέους για την ανάμειξή τους στα κοινά. Ο φιλόσοφος αναφέρει μάλιστα, περαιτέρω στάδια εκπαίδευσης μετά την εφηβεία ή ακόμα και μετά τα 21 έτη[101].

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη υπάρχουν άνθρωποι εκ φύσεως ικανοί για το *άρχειν* ενώ άλλοι προορίζονται για να υπακούουν στην εξουσία των αρχόντων. Η διαφορά τους βρίσκεται στο ότι κάποιοι έχουν ανεπτυγμένο το λογικό ενώ οι περισσότεροι όχι[102]. Ο Πλάτων τώρα, από την πλευρά του, αποδίδει σημαντικό μερίδιο στην παιδεία για την ύπαρξη ενάρετων πολιτών: «οι γε ορθώς πεπαιδευμένοι σχεδόν αγαθοί γίνονται»[103]. Σημασία έχει η φυσική προδιάθεση αλλά και το κοινωνικό περιβάλλον για την εκπαίδευση[104]. Ο Θεός δεν έπλασε ίδιους όλους τους ανθρώπους καθώς άρχοντες και αρχόμενοι διαφέρουν. Βέβαια ο Πλάτων αποδέχεται την κοινωνική κινητικότητα και δίνει πιθανότητες για την ένταξη ατόμων σε άλλη κοινωνική τάξη εφόσον ο πολίτης κατέχει συγκεκριμένες αρετές για να κυβερνήσει[105].

Ο Kullmann, μελετητής της πολιτικής σκέψης του Αριστοτέλη, εντοπίζει την ανάγκη να υπάρξει παιδεία των γυναικών για την πρόοδο της πόλης αφού αυτές

[98] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Γ 11, 1281 b, 28-30: «τὸ δὲ μὴ μεταδιδόναι μηδὲ μετέχειν φοβερόν (ὅταν γὰρ ἄτιμοι πολλοὶ καὶ πένητες ὑπάρχωσι, πολεμίων ἀναγκαῖον εἶναι πλήρη τὴν πόλιν ταύτην)». Ε 2, 1302 a 38-40: «διὰ κέρδος γὰρ καὶ διὰ τιμὴν καὶ παροξύνονται πρὸς ἀλλήλους οὐχ ἵνα κτήσωνται σφίσιν αὐτοῖς, …» = οι πολίτες εξεγείρονται λόγω της αδικίας που τους γίνεται εξαιτίας της άδικης κατανομής των αγαθών, επειδή λαμβάνουν τα αξιώματα, όσοι δεν τα αξίζουν, ενώ οι πραγματικά άξιοι αποκλείονται.

[99] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 14, 1332 b 42 -1333 a 2

[100] Δημητρακοπούλου, Α., (2012): σ. 60

[101] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 14, 1333 b 3-5: «ὥστε πρὸς τούτους τοὺς σκοποὺς καὶ παῖδας ἔτι ὄντας παιδευτέον καὶ τὰς ἄλλας ἡλικίας, ὅσαι δέονται παιδείας».

[102] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Α 5, 1254 a 23-25: «καὶ εὐθὺς ἐκ γενετῆς ἔνια διέστηκε τὰ μὲν ἐπὶ τὸ ἄρχεσθαι τὰ δ' ἐπὶ τὸ ἄρχειν. καὶ εἴδη πολλὰ καὶ ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων ἔστιν.» Α 13, 1260 a 7-9: «δῆλον τοίνυν ὅτι τὸν αὐτὸν τρόπον ἔχει καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων, ὥστε φύσει πλείω τὰ ἄρχοντα καὶ ἀρχόμενα».

[103] Πλάτωνος, *Νόμοι*, 644 Α

[104] Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 370 Α- Β, 376 C, 401 Β- D, 410 Α, 431 C, 451 C, 540 Α -541 Α. Πλάτωνος, *Φαίδρος*, 269 D.

[105] Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 415 Α-C

αποτελούν τους μισούς ελεύθερους πολίτες.[106] Ο Αριστοτέλης φαίνεται πιο αδιάλλακτος σχετικά με την κοινωνική κινητικότητα. Συγκεκριμένα όσον αφοράν την αδυναμία της γυναίκας να κυβερνήσει και αποκτήσει πλήρη παιδεία την αποδίδει σε φυσικά αίτια. Πιο αναλυτικά, η αδυναμία της οφείλεται στο *άκυρον βουλευτικόν*[107]. Αυτό σημαίνει ότι η γυναίκα βρίσκει τα μέσα για την επιτέλεση ενός σκοπού αλλά δεν μπορεί να τον πραγματοποιήσει, διότι το συναίσθημα υπερισχύει της λογικής. Η γυναίκες μπορούν να σκέπτονται, αλλά δεν ελέγχουν τα πάθη τους και δεν επιτυγχάνουν την πρακτική σοφία και τις ηθικές αρετές, όπως οι άντρες. Έτσι η γυναίκα μπορεί να λαμβάνει την στοιχειώδη εκπαίδευση, αλλά δεν μπορεί να συνεχίσει στην ανώτερη εκπαίδευση[108]. Αντίθετα οι άντρες διαθέτουν τις βουλευτικές ικανότητες και με την πρέπουσα παιδεία οδηγούνται στην αρετή. Γίνεται σαφές ότι η ενασχόληση της γυναίκας με τα κοινά είναι ανέφικτη.

Η πόλη αποτελείται από άντρες και γυναίκες και πρέπει να προνοεί για το σύνολο του πληθυσμού της εάν θέλει να ευδαιμονήσει[109]. Οι ρόλοι που λαμβάνουν οι γυναίκες διαφέρουν από εκείνους των ανδρών και σίγουρα ο ρόλος τους δεν είναι η κυοφορία υγειών παιδιών για την πόλη. Ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει την συμμετοχή τους σε άλλες πτυχές της πόλης. Η συνύπαρξη των δυο φύλων έχει όχι μόνο πολιτική, αλλά ηθική, βιολογική και οικονομική διάσταση. Άλλωστε η γυναίκα αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την ύπαρξη του άντρα[110]. Τα δύο φύλα συνυπάρχουν βιολογικά και μεταφυσικά μέσω της αναπαραγωγής, υπερνικώντας τη φυσική φθορά μέσω της διαιώνισης του είδους. Η κοινωνία ανδρών και γυναικών είναι ο πρωτογενής πυρήνας της πόλης όπου προέχει η αλληλοϋποστήριξη, η παραμέριση του εγωισμού και για τα δύο φύλα[111]. Ο Αριστοτέλης δεν υπερβαίνει τα ήθη της εποχής του σχετικά με τον ρόλο της γυναίκας αφού δεν τις θεώρησε ικανές να ασχοληθούν με τα κοινά.

Η απουσία αναφοράς στην εκπαίδευση των βάναυσων επιβεβαιώνει την πεποίθηση ότι δεν θεωρούνται ικανές κοινωνικές ομάδες ούτε για συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία ούτε στην πολιτική. Κριτήριο της συμμετοχής στην πολιτική ζωή οφείλει

---

[106] Küllman, W., (2003): σ. 85 και Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Α 13, 1260b 13 κ.ε.

[107] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Α 13, 1260 a 12-14: «ὁ μὲν γὰρ δοῦλος ὅλως οὐκ ἔχει τὸ βουλευτικόν, τὸ δὲ θῆλυ ἔχει μέν, ἀλλ' ἄκυρον, ὁ δὲ παῖς ἔχει μέν, ἀλλ' ἀτελές».

[108] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Α 13, 1260 b 15-18: «ἀναγκαῖον πρὸς τὴν πολιτείαν βλέποντας παιδεύειν καὶ τοὺς παῖδας καὶ τὰς γυναῖκας, εἴπερ τι διαφέρει πρὸς τὸ τὴν πόλιν εἶναι σπουδαίαν καὶ τοὺς παῖδας εἶναι σπουδαίους καὶ τὰς γυναῖκας σπουδαίας».

[109] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Β 9, 1269 b 15-19: «δῆλον ὅτι καὶ πόλιν ἐγγὺς τοῦ δίχα διῃρῆσθαι δεῖ νομίζειν εἴς τε τὸ τῶν ἀνδρῶν πλῆθος καὶ τὸ τῶν γυναικῶν, ὥστ' ἐν ὅσαις πολιτείαις φαύλως ἔχει τὸ περὶ τὰς γυναῖκας, τὸ ἥμισυ τῆς πόλεως εἶναι δεῖ νομίζειν ἀνομοθέτητον».

[110] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Α 1, 1252 a 26-30. Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Θ 12, 1162 a 19-21. Αριστοτέλους, *Ηθικά Ευδήμεια*, Η 12, 1242 a 22.

[111] *Οικονομικός*, 1344 a 12: αναφέρεται στο σεβασμό των συζύγων μια πτυχή του οποίου είναι η πίστη του άντρα προς την γυναίκα. Küllman, W., (2003): σ. 61-63: Το κράτος υπάρχει φύσει με την ίδια έννοια που φύσει υπάρχει και ο γάμος. Οι δύο κοινωνίες δημιουργούνται από μια ορμή, όμως, το κοινό συμφέρον και η ευτυχία είναι τα ορθολογικά στοιχεία που έχουν σημαντικό ρόλο.

να είναι η αρετή αλλιώς κάθε κυριαρχία επί των πολιτών είναι αυθαίρετη και δεν συμπορεύεται με το δίκαιο[112].

Κλείνοντας, η πρόσβαση του συνόλου των πολιτών στην διοίκηση είναι –για Αριστοτέλη- ανέφικτη λόγω των πολλών χειρωνακτών που χρειάζονται για να επιβιώσει η πόλη. Ο φιλόσοφος εξαιρεί εργάτες και γυναίκες από την πολιτική ζωή αφού οι μεν εκτελούν ποταπές δραστηριότητες και οι δε δεν μπορούν να αποκτήσουν ολοκληρωμένη παιδεία και να υπερισχύσουν στα συναισθήματά τους. Σε κάθε περίπτωση, όλοι οι άνθρωποι συμπεριλαμβανομένων των γυναικών, ακόμη και οι δούλοι, διαθέτουν ηθικές αρετές[113] που μπορούν να διαθέσουν για το ατομικό και κοινωνικό καλό.

[112] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Η 2, 1324 b 27-28: «οὐ νόμιμον δὲ τὸ μὴ μόνον δικαίως ἀλλὰ καὶ ἀδίκως ἄρχειν, κρατεῖν δ᾽ ἔστι καὶ μὴ δικαίως».

[113] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Α 13, 1260 a 15 κ.ε. : «*ἀναγκαῖον πρὸς τὴν πολιτείαν βλέποντας παιδεύειν καὶ τοὺς παῖδας καὶ τὰς γυναῖκας, εἴπερ τι διαφέρει πρὸς τὸ τὴν πόλιν εἶναι σπουδαίαν καὶ τοὺς παῖδας εἶναι σπουδαίους καὶ τὰς γυναῖκας σπουδαίας. ἀναγκαῖον δὲ διαφέρειν· αἱ μὲν γὰρ γυναῖκες ἥμισυ μέρος τῶν ἐλευθέρων, ἐκ δὲ τῶν παίδων οἱ κοινωνοὶ γίνονται τῆς πολιτείας. ὥστ', ἐπεὶ περὶ μὲν τούτων διώρισται, περὶ δὲ τῶν λοιπῶν ἐν ἄλλοις λεκτέον, ἀφέντες ὡς τέλος ἔχοντας τοὺς νῦν λόγους, ἄλλην ἀρχὴν ποιησάμενοι λέγωμεν, καὶ πρῶτον ἐπισκεψώμεθα περὶ τῶν ἀποφηναμένων περὶ τῆς πολιτείας τῆς ἀρίστης.»*

2.3.: Στόχοι εκπαίδευσης και πολιτική ζωή

Κατά τον 4^{ο} αιώνα, οι φιλόσοφοι και οι γιατροί[114] αρχίζουν να ενδιαφέρονται περισσότερο απ' ότι στο παρελθόν για την διατροφή και την αγωγή των παιδιών στα πρώτα χρόνια της ζωής τους. Στο παρόν κεφάλαιο θα εξεταστεί η δυνατότητα της δημιουργίας του ενάρετου πολίτη και ιδιώτη μέσω της παιδείας. Η ηθική συνείδηση των πολιτών δεν είναι παρά απόρροια των επιδράσεων της παιδείας[115]. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο Αριστοτέλης δείχνει εμπιστοσύνη στην ανθρώπινη φύση, παρότι γνωρίζει τις αδυναμίες της. Έτσι θεωρεί ότι η παιδεία θα οδηγήσει στην ευδαιμονία την πόλη και τους πολίτες υπό τις εξής δύο προϋποθέσεις:

- Ορθούς νόμους
- Ενάρετοι άρχοντες

Σχετικά με τον άρχοντα, αυτός πρέπει να επαγρυπνά ώστε να αντιμετωπίσει το κακό από την αρχή, πριν γενικευτεί[116]. Ο άρχοντας ασκεί παιδευτικό έργο και πρέπει ως βάση της διακυβέρνησής του να θέτει την αναζήτηση της αρετής και όχι την απόκτηση πλούτου. Ένας άρχοντας που έχει εκπαιδευτεί σύμφωνα με τον νόμο βοηθά στην αποφυγή κοινωνικών συγκρούσεων και επαναστάσεων μεταξύ των πολιτών, αποτρέποντας τους πλούσιους να εξεγερθούν επειδή διεκδικούν μεγαλύτερες τιμές[117]. Η ηθική διαπαιδαγώγηση είναι εκείνη άλλωστε που εξαλείφει την απληστία.

Η παιδεία καλείται να προσδιορίσει την θέση του ανθρώπου στην κοινωνία και την αυτονομία του, οριοθετώντας την σχέση του με την πόλη και τους συμπολίτες του[118].

Οι ανθρώπινες πράξεις ενέχουν την ηθική και αποβλέπουν στην ευδαιμονία η οποία είναι στόχος και της πόλεως. Ο ευδαίμων βίος δεν είναι παρά η συστηματικά ενάρετη συμπεριφορά των πολιτών. Οι παράγοντες που διαμορφώνουν ενάρετους πολίτες είναι η φυσική προικοδότηση, η επιρροή της παιδείας και η συνεχή άσκηση σε ορισμένη συμπεριφορά. Η *φύσις*, το *έθος* και ο *λόγος*[119]είναι οι συνισταμένες της δημιουργίας του ανθρώπινου χαρακτήρα. Η αρμονική συνύπαρξη των τριών στοιχείων συνιστά την πλήρη εκπαίδευση των αρίστων πολιτών. Και ο Πλάτων θα συμφωνήσει με τον Αριστοτέλη υπογραμμίζοντας ότι η αρετή της φρόνησης αποκτάται με το έθος και την συνεχή εξάσκηση[120].

Η άποψη του Αριστοτέλη ότι οι άνθρωποι γίνονται αγαθοί με την επίδραση των τριών αυτών παραμέτρων[121] καθιστά εμφανή την προσπάθειά του να ψάξει τον τρόπο απόκτησης της αρετής. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις όπου μια από τις τρεις

[114] Austin M.M. – Vidal P. – Naguet, (1998): σ. 203
[115] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Β 5, 1263 a 39-40
[116] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Ε 6, 1308 a 34-35
[117] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Β 7, 1267 a 38-42
[118] Reeve, C.D.C., (1968), σ. 51-65
[119] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Η 13, 1332 a 38-b4: «τὰ τρία δὲ ταῦτά ἐστι φύσις ἔθος λόγος».
[120] Πλάτωνος *Πολιτεία,* 518 D-E
[121] Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Κ 9, 1179 b 20-21: « γίνεσθαι δ' αγαθούς οίονται οι μεν φύσει οι δ' έθει οι δε διδαχή».

παραμέτρους είναι ελλιπής. Έτσι κάποιοι μαθητές μπορούν να νοσούν ψυχικά ή σωματικά και να μην επενεργεί σε αυτούς η διδασκαλεία και το έθος. Κάποιοι άλλοι μπορεί να προέρχονται από οικογενειακό περιβάλλον που δεν ωθεί το παιδί στα γράμματα, καθώς η γνώση δεν έχει υψηλή θέση στην αξιολογική τους κλίμακα[122]. Παρότι υπάρχουν φυσικές αντιξοότητες ο Αριστοτέλης δεν δικαιολογεί τους ανθρώπους που επιδεικνύουν ελλιπή φροντίδα για την παιδεία τους[123].

Ένα άλλο βασικό στοιχείο για την απόκτηση της αρετής είναι η συνήθεια, δηλαδή η επανάληψη μιας συγκεκριμένης συμπεριφοράς με αποτέλεσμα την μόνιμη απόκτηση ηθικών αρετών[124]. Ο εθισμός αυτός δεν πρέπει να κάνει το άτομο σίγουρο ότι απέκτησε πλέον μόνιμα την αρετή καθώς αυτή μοιάζει περισσότερο με έναν διαρκή αγώνα[125] για την τελείωση του ανθρώπου.

Ο φιλόσοφος είναι άριστος γνώστης της ανθρώπινης φύσης και γνωρίζει πως κάθε άνθρωπος επιλέγει να συνηθίσει αυτό που του προκαλεί ευχαρίστηση: «το έθος ποιεί ηδύ»[126]. Να προσθέσουμε ότι η αλλαγή στον τρόπο σκέψης, στις επιθυμίες και την ψυχή είναι πάντοτε το προστάδιο της αλλαγής της εξωτερικής μας συμπεριφοράς. Ο σώφρων άνθρωπος μοιάζει να έχει εθιστεί στις ενάρετες πράξει και τείνει να εμφανίζει σταθερότητα ήθους σε κάθε συνθήκη. Έτσι, δεν παρασύρεται από την εξουσία ή τον πλούτο ενώ ο φαύλος- λέει ο Αριστοτέλης[127]- αλλάζει το ήθος του από το πρωί μέχρι το βράδυ.

Αν αναφερθούμε στην διάπλαση των παιδιών, για να γίνουν ικανά να πράττουν σωστά, απαιτείται νουθεσία, παράδειγμα και τιμωρία αφού αν δεν ελεγχθούν οι επιθυμίες, η συμπεριφορά τους θα γίνει ανεξέλεγκτη[128]. Οι καλές συνήθειες εκμέρους των παιδιών ορίζουν και το μέλλον τους ως πολιτών και τον τρόπο δράσης στη ζωή τους. Για να φτάσουμε βέβαια, στον ενάρετο άνθρωπο ο δρόμος είναι μακρύς. Η πόλη εθίζει μέσω των νόμων, τους νέους στην ενάρετη ζωή. Η πρακτική αυτή είναι απαραίτητη διότι αν τα παιδιά δεν εθιστούν από μικρή ηλικία στην αρετή ως πολίτες θα ασεβούν στους νόμους και στο πολίτευμά τους. Ο φιλόσοφος πιστεύει ότι οι νόμοι είναι αναγκαίοι στη ζωή των ανθρώπων, διότι μόνο με τη βία ή την απειλή της τιμωρίας πειθαρχούν οι άνθρωποι και εφαρμόζουν όσα διδάχθηκαν[129]. Όμως, ο ενάρετος πολίτης θα πρέπει να δρα με προαίρεση και όχι επειδή το επιτάσσει ο νόμος[130]. Οι νέοι, εξαιρούνται από τον παραπάνω κανόνα μόνο και μόνο διότι δεν

---

[122] Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Κ 9, 1179 b 26: « το μεν ουν τις φύσεως δήλον ως ουκ εφ' ημίν υπάρχει, αλλά διά τινάς θείας αιτίας τοις ως αληθώς ευτυχέσιν υπάρχει, ο δε λόγος και η διδαχή μη ποτ' ουκ εν άπασιν ισχύει, αλλά δει προδιειργάσθαι τοις έθεσι την του ακροατού ψυχήν προς το καλώς χαίρειν και μισείν, ώσπερ γήν την θρέψουσαν τό σπέρμα».

[123] Νιάρχος, Κ., (2007) και Χρόνης, Ν., (2007), σ. 169-184

[124] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Η 13, 1332 b 10-11: «τὸ δὲ λοιπὸν ἔργον ἤδη παιδείας. τὰ μὲν γὰρ ἐθιζόμενοι μανθάνουσι τὰ δ' ἀκούοντες».

[125] Reeve, C.D.C., (1968), σ. 56

[126] Αριστοτέλους, *Ρητορική,* Α 11, 1370 a 13-14

[127] Αριστοτέλους, *Ηθικά Μεγάλα,* Β 9, 1207 b 38-1208 a 4.

[128] Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Γ 12, 1119 b 4-7

[129] Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια,* Κ 9, 1180 a 1-5

[130] Miller, F.D., (1995): σ. 225

έχει ολοκληρωθεί η εκπαίδευσή τους και δεν έχουν αναπτύξει την *έξη* που θα τους επιτρέψει να κατακτήσουν την αρετή. Η κατάσταση αυτή θέτει προ των ευθυνών τους τους ώριμους πολίτες επειδή πρέπει να πείσουν όχι μόνο με τα λόγια τους νέους, αλλά πρωτίστως να τους εκπαιδεύσουν με το παράδειγμά τους.

Καλό κράτος για τον Αριστοτέλη, είναι αυτό που κυβερνιέται καλά, αυτό που δίνει την δυνατότητα στους πολίτες του να ζήσουν μια πολιτισμένη ζωή[131]. Η παιδεία διαδραματίζει βέβαια, σημαντικό ρόλο.

Ο σωστός πολίτης είναι ενάρετος. Αξίζει όμως να υπογραμμιστεί το εξής: ένας άνθρωπος δεν είναι ενάρετος επειδή συμβαίνει να κάνει μεμονωμένες ενάρετες πράξεις. Η αρετή λογίζεται ως κατάσταση και οι πράξεις πρέπει να απορρέουν με φυσικό τρόπο από αυτή την κατάσταση[132]. Για να είναι φυσική η αρετή πρέπει οι νέοι να ασκηθούν σε αυτήν, να διαμορφώσουν την *έξη*. Το άτομο κάνει τον εαυτό του να πειθαρχεί στις συμβουλές των δασκάλων κι έτσι διαμορφώνει την συνήθεια της αρετής.

Στο βιβλίο των Πολιτικών του ο φιλόσοφος επιμένει στο ιδεώδες του σπουδαίου ανδρός[133] που οφείλει η σωστή παιδεία να παραδώσει στην κοινωνία. Σκοπός της παιδείας δεν είναι παρά η διαμόρφωση των παιδιών σε σπουδαίους ανθρώπους, ικανούς και πλήρεις να δράσουν προς όφελος του οίκου τους και της πολιτείας. Ποιος λογίζεται όμως ως «σπουδαίος»; Δεν είναι παρά ο άνθρωπος που πραγματώνει το ιδανικό της μεσότητας, ο όντως αγαθός, ο κάτοχος της αρετής[134], όπως προαναφέρθηκε, αυτός που ικανοποιεί εν τέλει τους εξής τρεις παράγοντες: *φύσις, έθος, λόγος*.

Η εκπαίδευση που επιθυμεί να προσφέρει στην κοινωνία ικανούς πολιτικούς άνδρες, θα μπορούσε να περιλαμβάνει κάποιο μάθημα πολιτικής. Μια τέτοια πρόταση θα ήταν λογική από τον Αριστοτέλη αλλά κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει. Δεν πρόκειται ασφαλώς για παράληψη του φιλοσόφου αλλά εξαιτίας της πεποίθησής του ότι η ασχολία με την πολιτική σε μικρή ηλικία δεν συνάδει με τα γνωρίσματα του χαρακτήρα των νέων. Κι αυτό γιατί οι νέοι είναι παρορμητικοί, παίρνουν αποφάσεις βάση του θυμικού και όχι της λογικής τους και τα παραπάνω είναι για την πολιτική κακοί σύμβουλοι.

Σύμφωνα με τις σκέψεις των συγχρόνων του φιλοσόφων, οι νέοι δεν πρέπει να αφήνονται ελεύθεροι να αυτενεργούν καθώς οι μεγάλοι είναι υπεύθυνοι για να τους φροντίζουν και να τους καθοδηγούν ώστε να γίνουν άριστοι[135]. Αυτό δεν σημαίνει ότι

---

[131] Adler, M., (2005): σ. 153

[132] Guthrie, W.K.C.,(2004): σ. 149

[133] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ζ 13, 1332 a 35-40 : «τοῦτ᾽ ἄρα σκεπτέον, πῶς ἀνὴρ γίνεται σπουδαῖος. καὶ γὰρ εἰ πάντας ἐνδέχεται σπουδαίους εἶναι, μὴ καθ᾽ ἕκαστον δὲ τῶν πολιτῶν, οὕτως αἱρετώτερον· ἀκολουθεῖ γὰρ τῷ καθ᾽ ἕκαστον καὶ τὸ πάντας. ἀλλὰ μὴν ἀγαθοί γε καὶ σπουδαῖοι γίγνονται διὰ τριῶν. τὰ τρία δὲ ταῦτά ἐστι φύσις ἔθος λόγος»

[134] Βουρβέρης, Κ., (1956): σ. 502

[135] Γουδήρας, Δ., (2004): σ. 57-74

οι μεγάλοι θα περιορίζουν την δημιουργική έκφραση των νέων. Κάθε ηλικία μπορεί να αναλάβει για την πόλη συγκεκριμένες λειτουργίες και υπευθυνότητες, οι οποίες ανταποκρίνονται στις ικανότητες που διαθέτει την δεδομένη στιγμή[136]. Οι νέοι δεν διαθέτουν την αρετή της φρονήσεως, η οποία είναι απαραίτητη για την ενασχόληση με την πολιτική. Η φρόνηση προϋποθέτει την κατάκτηση της εμπειρίας, η οποία αποκτάται με το πέρασμα των ετών. Η εμπειρία συμβάλλει στην αποτίμηση των πολιτικών και των κοινωνικών πράξεων.

Η φρόνηση είναι απαραίτητη πολιτική αρετή, επειδή καθιστά τον άνθρωπο ικανό στη λήψη αποφάσεων σε θέματα που αφορούν στην καθημερινή ζωή και την πολιτική. Η παροχή της ηθικής παιδείας στους νέους αποτελεί την υγιή βάση για την ενασχόληση με την πολιτική.

[136] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 9, 1329 a 14-16: «ἀλλ᾽ ὥσπερ πέφυκεν ἡ μὲν δύναμις ἐν νεωτέροις, ἡ δὲ φρόνησις ἐν πρεσβυτέροις εἶναι»

3.1.: Εκπαίδευση

3.1.1.: Ευγονική

Ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά του υπογραμμίζει ότι ο νομοθέτης πρέπει να λάβει προληπτικά μέτρα σχετικά με τον γάμο και την γέννηση υγιών απογόνων[137]. Αρχικά η ιδέα ανήκε στον Πλάτωνα που υποστήριξε ότι οι νόμοι πρέπει να ρυθμίζουν το γάμο και την γέννηση των παιδιών[138].

Με αυτόν τον τρόπο επιθυμεί να προσδώσει ελεγκτική διάσταση στο έργο του νομοθέτη αναφορικώς με τη συμπεριφορά των πολιτών ή αντιλαμβάνεται τη γέννηση των παιδιών ως μια λειτουργία προς την πόλη[139].

Τα μέτρα ευγονικής αναφέρονται στην ηλικία γάμου, στον τρόπο ζωής της εγκύου, στην ανατροφή και εκπαίδευση των παιδιών[140]. Στα *Πολιτικά* ορίζεται ως ηλικία γάμου για τις γυναίκες τα 17 έτη και για τους άντρες τα 37 έτη[141]. Εκεί ρυθμίζεται και η αναπαραγωγική ηλικία για το ζευγάρι ώστε να ολοκληρώνουν την γόνιμη περίοδό τους στο ίδιο χρονικό διάστημα. Εξασφαλίζεται έτσι η αρμονία του ζευγαριού και συνάμα η ενάρετη συμπεριφορά, ώστε να επιτύχουν τον κοινό στόχο της πόλης[142]. Στο ίδιο θέμα η θέση του Πλάτωνα για την γέννηση απογόνων είναι τα 20-40 χρόνια για την γυναίκα ενώ για τον άντρα το διάστημα φτάνει μέχρι τα 50 έτη[143].

Η λήψη αυτών των προληπτικών μέτρων δεν στοχεύει στον έλεγχο της ιδιωτικής ζωής των πολιτών αλλά στην αποφυγή ηθικού εκτροχιασμού των πολιτών. Για παράδειγμα ο Αριστοτέλης θεωρεί λάθος τον γάμο σε μικρή ηλικία αφού μπορεί να βλάψει την υγεία των μωρών και των νεαρών μητέρων. Επιπλέον η συνεύρεση των κοριτσιών σε μικρή ηλικία έχει αρνητικό αντίκτυπο στην ηθική τους[144]. Από την άλλη πλευρά η ατεκνία κατακρίνεται και από τους δύο φιλοσόφους, διότι πιστεύουν ότι οι άνθρωποι πετυχαίνουν ένα είδος αθανασίας μέσα από τους απογόνους τους.

Η ευγονική έχει σκοπό να πετύχει την αρμονία της οικογενειακής ζωής και κατ' επέκταση της πόλης. Άλλωστε η δημιουργία σπουδαίων πολιτών εξαρτάται από κοινού τόσο από την κατάλληλη παιδεία όσο και από την καλή φύση[145]. Τα μέτρα αυτά δημιουργούν ενάρετους πολίτες, άντρες και γυναίκες. Ο Αριστοτέλης στηρίζει την θέση του αυτή στην εμπειρία που είχε από την Σπαρτιατική πολιτεία. Δηλαδή, η Σπαρτιάτες δεν φρόντισαν την παιδεία των γυναικών και την δημιουργία ήθους

[137] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 16, 1334 b29-33
[138] Πλάτων, *Νόμοι* 721 A
[139] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Η 16, 1335 b 27-28
[140] Miller, F.D., (1995): σ. 229
[141] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Η 16, 1335 a 28-29 και Αριστοτέλους, *Ρητορική*, Α 5,1360 b 39-1361 a 11
[142] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Η 16, 1334 b 31-32
[143] Πλάτωνος, *Πολιτεία,* 460 D- 461 A και Πλάτωνος, *Νόμοι,* 721 A-D, 772 E, 785 B
[144] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Η 16, 1335 a 11-22
[145] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Ε 12, 1316 a 9-12

σύμφυτου με τις αρχές της πόλης. Η στάση τους αυτή τις οδήγησε στην ανηθικότητα και κατά συνέπεια επέδρασε αρνητικά στην ευδαιμονία της πόλης[146].

Οι αρετές που πρέπει να κοσμούν τους άντρες είναι οι εξής: ανάστημα, ομορφιά, σωματική ρώμη, σωφροσύνη και ανδρεία. Οι αρετές των γυναικών πρέπει να είναι η ομορφιά, το ανάστημα, σωφροσύνη και φιλεργία χωρίς δουλοπρέπεια[147]. Αυτά τα στοιχεία είναι συνδυασμός σωματικών, ηθικών και ψυχικών αρετών που θα επιτευχθούν μέσα από τα εκπαιδευτικά και ευγονικά μέτρα που προτείνει ο φιλόσοφος.

Δύο προτάσεις του Αριστοτέλη έχουν συζητηθεί αρνητικά[148].

- Η αποδοχή των εκτρώσεων τις πρώτες εβδομάδες της κύησης με σκοπό τον περιορισμό των κυήσεων
- Η έκθεση βρεφών που γεννήθηκαν με αναπηρία και σύμφωνα με τον Αριστοτέλη είναι ανάξια της φροντίδας[149].

Ο Αριστοτέλης έχει υποστηριχθεί ότι οδηγήθηκε σε αυτή την διατύπωση με σκοπό τον έλεγχο του πληθυσμού[150] ή έχοντας στο μυαλό του ότι ο υπερπληθυσμός προκαλεί φτώχεια που οδηγεί σε επαναστάσεις και αύξηση της εγκληματικότητας[151].

Ένα σημείο που προβληματίζει είναι η αντιμετώπιση των ανθρώπων με έμφυτη ή επίκτητη αναπηρία. Σε αυτούς ο φιλόσοφος αρνείται το δικαίωμα του πολίτη και τη συμμετοχή του στα αξιώματα δεδομένης της σωματικής αδυναμίας τους.

---

[146] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Β 9, 1269 b 12-23

[147] Αριστοτέλους, *Ρητορική*, Α 5, 1361 a 2-7

[148] Miller, F.D., (1995): σ. 229

[149] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Η 16, 1335 b 19-25: «περὶ δὲ ἀποθέσεως καὶ τροφῆς τῶν γιγνομένων ἔστω νόμος μηδὲν πεπηρωμένον τρέφειν, διὰ δὲ πλῆθος τέκνων ἡ τάξις τῶν ἐθῶν κωλύῃ μηθὲν ἀποτίθεσθαι τῶν γιγνομένων· ὁρισθῆναι δὲ δεῖ τῆς τεκνοποιίας τὸ πλῆθος, ἐὰν δέ τισι γίγνηται παρὰ ταῦτα συνδυασθέντων, πρὶν αἴσθησιν ἐγγενέσθαι καὶ ζωὴν ἐμποιεῖσθαι δεῖ τὴν ἄμβλωσιν».

[150] Düring, I., (1994): σ. 273

[151] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Β 6, 1265 b 10-12: «ὁ δ᾽ ἀφεῖσθαι, καθάπερ ἐν ταῖς πλείσταις πόλεσι, πενίας ἀναγκαῖον αἴτιον γίνεσθαι τοῖς πολίταις, ἡ δὲ πενία στάσιν ἐμποιεῖ καὶ κακουργίαν».

3.1.2.: Το περιεχόμενο και τα ηλικιακά στάδια εκπαίδευσης

Το εκπαιδευτικό σύστημα είναι αυτό που υλοποιεί την εφαρμογή των πολιτικών ιδεών του Αριστοτέλη. Είναι επιτυχημένο αν τελικά διαμορφώσει πολίτες που έχουν ανατραφεί με αρχές όμοιες με εκείνες που διέπουν το ισχύον πολίτευμα. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Αριστοτέλης: «*αεί δε το βέλτιον ήθος βελτίονος αίτιον πολιτείας*»[152].

Σημαντικότερο είναι η διατήρηση του πολιτεύματος και όχι το προσωπικό όφελος του πολίτη. Συχνά επισημαίνεται ότι άριστος είναι ο πολίτης που φροντίζει για το καλό της πόλης και άριστη είναι η πόλη που η ευδαιμονία της ταυτίζεται με εκείνη του πολίτη[153]. Το άριστο πολίτευμα δεν παραλείπει να ευθυγραμμίζει τις αρχές του με την παιδεία που παρέχει. Όπως εύστοχα διατυπώνει και ο Αριστοτέλης η αγωγή των πολιτών είναι απαραίτητο να συμβαδίζει με τις αρχές του πολιτεύματος: «*δει γάρ προς εκάστην παιδεύεσθαι*»[154]. Στη πορεία ο φιλόσοφος θα απασχοληθεί σχετικά με το περιεχόμενο της εκπαίδευσης: «*πως χρή παιδεύεσθαι*»[155]. Συνεπώς, απορεί αν η εκπαίδευση θα εστιάσει στη διαμόρφωση του άριστου βίου, στην παροχή γνώσεων ή στην εξυπηρέτηση των καθημερινών αναγκών της ζωής.

Οι πτυχές της εκπαίδευσης αναλογούν στην τριμερή διάκριση της ψυχής και στις δυνάμεις της ψυχής εκείνης που θα αναπτυχθούν. Ο φιλόσοφος μοιάζει να έχει καταλήξει ότι το μέρος της ψυχής που είναι πιο σημαντικό και άρα οφείλει να αποτελεί το στόχο της εκπαίδευσης είναι το λογικό[156]. Ο Αριστοτέλης απορρίπτει την χρηστική διάσταση της εκπαίδευσης καθώς δεν ταιριάζει στους ελεύθερους ανθρώπους: « *το δε ζητείν πανταχού το χρήσιμον ηκίστα αρμότει τοις μεγαλοψύχοις και τοις ελευθερίοις*»[157]. Η παιδεία παρέχει γνώσεις, που καλύπτουν κάθε επίπεδο της κοινωνικής ζωής και δημιουργούν ηθικούς και μορφωμένους πολίτες.

Ας έχουμε υπόψη ότι η εκπαίδευση αναφέρεται στις ανάγκες του ελεύθερου πολίτη και αν βασιστεί ολοκληρωτικά στην παροχή γνώσεων θα στερήσει από τους μαθητές την δυνατότητα για κάτι πολύ σημαντικό. Μαθητές που συσσωρεύουν στείρες γνώσεις δεν διευκολύνονται να έρθουν σε επαφή με τον κόσμο, να τον επεξεργαστούν και τελικά, να σχηματίσουν τη δική τους κρίση γι' αυτόν[158]. Αλλά και ο Πλάτων απορρίπτει την αυστηρά χρηστική διάσταση της εκπαίδευσης και επισημαίνει ότι η τελευταία διαμορφώνει πολίτες, οι οποίοι διέπονται από τις ιδέες

[152] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Θ1, 1337 a 17-18 και Kraut, R., (1997): σ. 169-170
[153] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Η 2, 1324 a 5-7
[154] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Θ 1, 1337 a 14
[155] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Θ2, 1337 a 34-35. Υπήρχαν διαφωνίες και στην εποχή του σχετικά με τον στόχο της εκπαίδευσης.
[156] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Θ 2, 1337 a 37-1337 b 1: «οὔτε πρὸς ἀρετὴν οὔτε πρὸς τὸν βίον τὸν ἄριστον, οὐδὲ φανερὸν πότερον πρὸς τὴν διάνοιαν πρέπει μᾶλλον ἢ πρὸς τὸ τῆς ψυχῆς ἦθος· ἔκ τε τῆς ἐμποδὼν παιδείας ταραχώδης ἡ σκέψις καὶ δῆλον οὐδὲν πότερον ἀσκεῖν δεῖ τὰ χρήσιμα πρὸς τὸν βίον ἢ τὰ τείνοντα πρὸς ἀρετὴν ἢ τὰ περιττά (πάντα γὰρ εἴληφε ταῦτα κριτάς τινας)·» Η 14, 1333 a 17-19
[157] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Θ 3, 1338 b 2-4
[158] Χρόνης, Ν., (2007), σ.169-184

του καλού, του δίκαιου και του όμορφου ώστε να ζουν και να εργάζονται με αρμονία[159].

Κλείνοντας, σχετικά με το περιεχόμενο της εκπαίδευσης, ο Αριστοτέλης δεν αναλώνεται σε πληροφορίες για την επαγγελματική εκπαίδευση. Στα Πολιτικά[160], φροντίζει όμως να διακρίνει ελεύθερους και δούλους από το επάγγελμά τους και αφαιρεί το επάγγελμα του γεωργού από τις δραστηριότητες που συνάδουν με τους ελεύθερους πολίτες. Συγκεκριμένα για τους χειρώνακτες δεν κάνει καμία αναφορά. Μάλλον η εκπαίδευσή τους περιορίζεται στην απόκτηση πρακτικών γνώσεων που γίνονται στο χώρο της εργασίας τους.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, τα στάδια της εκπαίδευσης πρέπει να είναι ανάλογα της φυσικής ανάπτυξης του ανθρώπου. Έτσι, κατ' αναλογία με την ανάπτυξη του βρέφους, πρώτα μεγαλώνει το σώμα, έπειτα αναπτύσσονται οι κατώτερες αισθήσεις και τέλος ο λόγος[161]. Ο ερχομός ενός παιδιού στον κόσμο δεν σημαίνει την απαρχή κάτι νέου, αλλά την συνέχιση μιας διεργασίας που έχει ξεκινήσει ήδη από την σύλληψη του βρέφους και προχωρά προς την ανάπτυξη της λογικής, που αποτελεί άλλωστε και τον απώτερο σκοπό της ανθρώπινης φύσης[162]. Η εκπαίδευση του σώματος, δηλαδή των επιθυμιών προηγείται αφού ο άνθρωπος σε πρώτη φάση εκδηλώνει επιθυμίες και έπειτα ακολουθεί η εκπαίδευση της ψυχής και του νου. Στα *Πολιτικά* τονίζεται ότι η εκπαίδευση πρέπει να ξεκινά από μικρή ηλικία ώστε να τεθεί το άλογο μέρος της ψυχής υπό την κυριαρχία της λογικής. Αυτό σημαίνει ότι το σώμα εκπαιδεύεται για χάρη της ψυχής[163].

Ο Αριστοτέλης διακρίνει την ηλικία των νέων μέχρι τα 21 έτη σε 3 βαθμίδες, καθεμία από τις οποίες διαρκεί μία επταετία. Πιστεύει δε ότι στις βαθμίδες της σωματικής και ψυχικής εξέλιξης των παιδιών οφείλει να προσαρμόζεται και η αγωγή τους : «δεῖ δὲ τῇ διαιρέσει τῆς φύσεως ἐπακολουθεῖν· πᾶσα γὰρ τέχνη καὶ παιδεία τὸ προσλεῖπον βούλεται τῆς φύσεως ἀναπληροῦν»[164] και λίγο αργότερα θα προσθέσει : «τὸ δὲ πρέπον καὶ τὸ μὴ πρέπον ταῖς ἡλικίαις οὐ χαλεπὸν διορίσαι»[165]. Επιστρέφοντας όμως στις 3 βαθμίδες εκπαίδευσης, ας δούμε τι παρατηρεί ο φιλόσοφος.

---

[159] Πλάτωνος, *Πολιτικός* 309 C

[160] Austin M.M. – Vidal P. – Naguet, (1998): σ. 233-234. Συγκεκριμένα στα χωρία: Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Γ, 1277 b 1-7 και Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Ζ, 1328 b 37 – 1329 a 2

[161] Βώρος, Φ., (1999): σ. 54

[162] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Η 15, 1334 b 15-17

[163] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Η 15, 1334 b 20-28: «ὥσπερ δὲ τὸ σῶμα πρότερον τῇ γενέσει τῆς ψυχῆς, οὕτω καὶ τὸ ἄλογον τοῦ λόγον ἔχοντος. φανερὸν δὲ καὶ τοῦτο· θυμὸς γὰρ καὶ βούλησις, ἔτι δὲ ἐπιθυμία, καὶ γενομένοις εὐθὺς ὑπάρχει τοῖς παιδίοις, ὁ δὲ λογισμὸς καὶ ὁ νοῦς προϊοῦσιν ἐγγίγνεσθαι πέφυκεν. διὸ πρῶτον μὲν τοῦ σώματος τὴν ἐπιμέλειαν ἀναγκαῖον εἶναι προτέραν ἢ τὴν τῆς ψυχῆς, ἔπειτα τὴν τῆς ὀρέξεως, ἕνεκα μέντοι τοῦ νοῦ τὴν τῆς ὀρέξεως, τὴν δὲ τοῦ σώματος τῆς ψυχῆς.» Βλ. και Lord, C., (1982): σ. 46: «Τα δύο πρώτα στάδια της εκπαίδευσης αφορούν τον εθισμό των παιδιών στις καλές συνήθειες».

[164] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Ζ 17, 1337 a 1

[165] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Η 6, 1340 b 33

Τα παιδιά έως τα επτά έτη, οπότε και ξεκινά η επίσημη εκπαίδευση, παραμένουν στην οικογένεια, που κατέχει εξ ολοκλήρου την ευθύνη της διαπαιδαγώγησης τους[166]. Η περίοδος μέχρι τα 7 έτη περιλαμβάνει μάλιστα μια πρώτη φάση, της βρεφικής ηλικίας, την δεύτερη που ακολουθεί μέχρι τα πέντε έτη κι έπειτα τρίτη είναι η ηλικία 5-7 ετών[167]. Στην πρώτη αυτή επταετία δεν ενδείκνυται ούτε διδασκαλία ούτε μάθηση[168]. Περίπου στα 5 με 7 έτη μόνο, τα μικρά παιδιά μπορούν να προετοιμάζονται[169] για την εκπαίδευσή τους που θα ξεκινήσει στην ηλικία των επτά όπως θα αναλυθεί σε λίγο. Σε κάθε περίπτωση ο φιλόσοφος απαγορεύει την υποβολή των παιδιών σε κοπιαστικές ασκήσεις γυμναστικής και συνιστά μόνο μορφές άσκησης προς αποφυγήν της αργίας των σωμάτων. Σε άλλο σημείο ο Αριστοτέλης[170] συνιστά για τα νήπια το παιχνίδι της «Αρχύτου πλαταγής». Ο Αρχύτας είχε επινοήσει την «πλαταγήν», δηλ. ένα είδος οργάνου πού προκαλούσε ήχο και κρότο. Αυτό το έδιναν στα παιδιά, για να παίζουν καί να μη θρυμματίζουν τα πράγματα τού σπιτιού, γιατί, όπως παρατηρεί ο Σταγειρίτης φιλόσοφος «ού γάρ δύναται τό νέον ήσυχάζειν». Στα πιο μεγάλα παιδιά το παιχνίδι της πλαταγής δεν χρειαζόταν καθώς υπήρχε γι' αυτά συστηματική παιδεία. Επιπλέον βασική απαίτησή του ήταν[171] «δεῖ δὲ καὶ τὰς παιδιὰς εἶναι μήτε ἀνελευθέρους μήτε ἐπιπόνους μήτε ἀνειμένας». Δηλαδή να τηρούν την μεσότητα και να μην είναι ούτε ανελεύθερες δραστηριότητες, ούτε επίπονες, ούτε πολύ χαλαρές. Εξάλλου οι παιγνιώδεις δραστηριότητες της ηλικιακής περιόδου των 5-7 ετών προετοιμάζουν τον δρόμο για τις μετέπειτα σοβαρές ασχολίες της ενήλικης ζωής καθώς πολύ συχνά μιμούνται τις δουλειές των ενηλίκων[172].

Ο Αριστοτέλης προσδίδει στην οικογένεια παιδαγωγική διάσταση, επειδή αναπτύσσονται ισχυροί δεσμοί φιλίας μεταξύ των μελών της, γεγονός που επηρεάζει την πόλη. Άλλωστε, η φιλία αποτελεί κοινωνική αρετή, που ενώνει την πόλη[173]. Η μορφή της σχέσης μεταξύ των γονιών και των παιδιών έχει άμεσο αντίκτυπο στην πόλη. Για παράδειγμα, η χαλαρότητα στην οικογενειακή σχέση δημιουργεί ρευστότητα στην πόλη[174].

Συγκρίνοντας με τον Πλάτωνα, βλέπουμε ότι εκείνος εναποθέτει την ευθύνη για τη παιδεία των νέων στην πολιτεία και ως εκ τούτου, τα παιδιά πρέπει να εκπαιδεύονται σε δημόσια σχολεία-ναούς από την ηλικία των τριών έως έξι ετών. Ο φιλόσοφος είχε

---

[166] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Η 17, 1336 b 37-40: «δύο δ᾽ εἰσὶν ἡλικίαι πρὸς ἃς ἀναγκαῖον διῃρῆσθαι τὴν παιδείαν, πρὸς τὴν ἀπὸ τῶν ἑπτὰ μέχρι ἥβης καὶ πάλιν μετὰ πρὸς τὴν ἀφ᾽ ἥβης μέχρι τῶν ἑνὸς καὶ εἴκοσιν ἐτῶν».

[167] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Ζ 17, 1336 a 3, 1336, a 23, 1336 b 35

[168] Βουρβέρης, Κ., (1956): σ. 490

[169] Μπορούν για παράδειγμα να παρίστανται ως θεατές στα μαθήματα εκείνα που θα διδαχτούν αργότερα. Κάτι παρεμφερές πιστεύει άλλωστε κι ο Πλάτωνας. Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Ζ 17, 1336 b 36 και Πλάτωνος, *Πολιτεία*, Ζ 537 a 4: «και εις τον πόλεμον έφαμεν τους παίδας είναι ακτέον επί των ίππων θεωρούς».

[170] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Η 6, 1340 b 26

[171] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Ζ 17, 1336 a 28-29

[172] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Ζ 17, 1336 a 32 κ.ε. : «πάντα γὰρ δεῖ τὰ τοιαῦτα προοδοποιεῖν πρὸς τὰς ὕστερον διατριβάς· διὸ τὰς παιδιὰς εἶναι δεῖ τὰς πολλὰς μιμήσεις τῶν ὕστερον σπουδαζομένων»

[173] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Β 4, 1262 b 8-9

[174] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Β 4, 1262 b 14-17

συνειδητοποιήσει τη σημασία της παιδείας για τη σύσταση της ιδανικής πολιτείας και θέλησε να διαπαιδαγωγήσει τους πολίτες, ήδη από τη μικρή ηλικία. Η παροχή της λάθος παιδείας διασαλεύει την ορθή λειτουργία της πολιτείας και απειλεί την πολιτική και την κοινωνική σταθερότητα. Η διασάλευση της πολιτείας πραγματοποιείται από παρίες, που προβαίνουν σε εγκληματικές ενέργειες εναντίον της πολιτείας, όπως κλοπές κλπ., πράγμα που αποτελεί συνέπεια της απαιδευσίας και της ανοργανωσιάς της πολιτείας. Ο Πλάτων προέτασσε το κοινό καλό και το έθετε πάνω από το άτομο και την οικογένεια. Θεωρούσε ότι ο άνθρωπος διαμορφώνεται εντός της πόλης, ευρίσκεται υπό την επίδρασή της και οφείλει να την υπηρετεί[175]. Ο στόχος των δύο φιλοσόφων είναι η αφοσίωση των πολιτών στην πόλη, αλλά επιλέγουν διαφορετικό δρόμο για να την επιτύχει. Ο Πλάτων θεσπίζει νόμους που καλύπτουν όλες τις πτυχές του ανθρώπινου βίου, δηλαδή η πολιτεία κατέχει τον πλήρη έλεγχο του βίου των πολιτών, εν σχέση με τον Αριστοτέλη, ο οποίος προσδίδει στην οικογένεια παιδευτική διάσταση[176]. Ο Πλάτων δεν υποτιμά την παιδευτική και την ηθική δύναμη της οικογένειας ούτε θα τον κατηγορήσουμε για σκληρότητα, δεδομένης της ανυπαρξίας του συναισθηματικού συνδέσμου που ενέχει η μη σύναψη οικογενειακών δεσμών. Ίσως, οι αντιλήψεις του φιλοσόφου υποδηλώνουν την απογοήτευσή του προς την ανθρώπινη φύση και πιστεύει ότι η αυστηρή λογική, η οποία διέπει τους νόμους της πολιτείας χαλιναγωγεί και ελέγχει αποτελεσματικότερα τα ανθρώπινα πάθη.

Επιστρέφοντας στον Αριστοτέλη, η εκπαίδευση των παιδιών, αρχίζει από την ηλικία των πέντε ετών, όπου παρακολουθούν ως θεατές για δύο έτη τα μαθήματα, τα οποία εν συνεχεία θα διδαχθούν[177]. Η εκπαιδευτική πρόοδος, που επιτελείται, σ' αυτήν την ηλικία, έγκειται στον εθισμό των παιδιών σ' ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής, επειδή είναι δύσκολη η δημιουργία νέων συνηθειών στα επόμενα στάδια της ζωής τους[178].

[175] Πλάτωνος, *Νόμοι* Β, 643 Ε, 653 Α- C, Ζ 794 Α και Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 412 Α, 423 Ε, 552 Ε – 554 C. Βλ. και Γεωργούλης, Κ., (2004): σ. 225

[176] Κούτρας, Δ., (2007) στο άρθρο του «Εξουσία και Παιδεία κατά τον Αριστοτέλη»

[177] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ζ 17, 1336 b 35-37: «διελθόντων δὲ τῶν πέντε ἐτῶν τὰ δύο μέχρι τῶν ἑπτὰ δεῖ θεωροὺς ἤδη γίγνεσθαι τῶν μαθήσεων ἃς δεήσει μανθάνειν αὐτούς».

[178] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Θ 3, 1338 b 4-5 και Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β 3, 1104 b 11-13

3.2.: Δημόσια εκπαίδευση: Αριστοτέλης και Πλάτωνας

Η δημόσια εκπαίδευση, οφείλει να διακρίνεται σε δύο στάδια:

Α. Το πρώτο ξεκινά από την ηλικία των επτά ετών και διαρκεί ως τα δεκατέσσερα έτη.

Β. Το δεύτερο στάδιο περιλαμβάνει τα χρόνια της εφηβείας μέχρι την ηλικία των είκοσι ένα ετών[179].

Η διάκριση των εκπαιδευτικών σταδίων συνάδει με τα φυσικά στάδια της ανάπτυξης του ανθρώπου, όπως ήδη αναφέρθηκε. Η εκπαίδευση αναπληρώνει τις ελλείψεις της φύσης και ο παιδαγωγός μαθαίνει στο παιδί τον τρόπο με τον οποίο θα αξιοποιήσει τις δυνατότητές του και τις κλίσεις του ώστε να εξελιχθούν και να μετατραπούν σε ικανότητες[180]. Η αναφορά του φιλοσόφου στα στάδια της εκπαίδευσης είναι συγκεκριμένη και δεν επεκτείνεται πέραν των 21 ετών. Αναφέρεται ακροθιγώς σε περισσότερα στάδια της εκπαίδευσης, δίχως να τα προσδιορίζει, πράγμα που μας υποψιάζει ότι αφήνει υπαινιγμό για τη συνέχιση της εκπαιδευτικής διαδικασίας πέραν των ανωτέρω σταδίων[181].

Είναι γεγονός ότι ο Αριστοτέλης δεν κάνει απολύτως καμία μνεία στην εκπαίδευση καθ’ όλη τη διάρκεια του βίου, όπως πράττει ο Πλάτων, ο οποίος τόνισε τη σημασία της δια βίου εκπαίδευσης ταυτίζοντας τα χρονικά όρια της μόρφωσης με τα όρια της ζωής[182]. Η προωθημένη για την εποχή που διατυπώθηκε πρόταση του Πλάτωνα, έχει γίνει αποδεκτή από τους πολίτες των σύγχρονων κοινωνιών, οι οποίες επιδιώκουν τη διαρκή εκπαίδευση των πολιτών τους, αποσκοπώντας να αναπληρώσουν τις γνωστικές ελλείψεις που εμφανίζουν, να τους προετοιμάσουν για την εξέλιξη της κοινωνίας και της τεχνολογίας και ταυτοχρόνως να τους εφοδιάσουν με περισσότερη αυτοεκτίμηση.

Σχετικά και πάλι με την δημόσια εκπαίδευση ο Πλάτωνας την διακρίνει στα ακόλουθα στάδια:

Α. Από την ηλικία των τριών και μέχρι τα έξι έτη τους τα παιδιά ευρίσκονται σε ναούς και παίζουν υπό δημόσια επίβλεψη.

Β. Από τα έξι και μέχρι τα 17 ή 18 έτη ασκούν το σώμα και το πνεύμα τους.

Γ. Ακολουθεί το στάδιο των ανώτερων σπουδών, το οποίο καλύπτει το χρονικό διάστημα από την ηλικία των είκοσι έως τα τριάντα έτη.

Δ. Τα επόμενα πέντε χρόνια υπάρχει μια περαιτέρω σπουδή στο μάθημα της διαλεκτικής.

---

[179] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Η 17, 1336 b 37-40: «δύο δ᾿ εἰσὶν ἡλικίαι πρὸς ἃς ἀναγκαῖον διῃρῆσθαι τὴν παιδείαν, πρὸς τὴν ἀπὸ τῶν ἑπτὰ μέχρι ἥβης καὶ πάλιν μετὰ πρὸς τὴν ἀφ᾿ ἥβης μέχρι τῶν ἑνὸς καὶ εἴκοσιν ἐτῶν.»

[180] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Η 17, 1337 a 1-2

[181] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Η 14, 1333 b 3-5: «ὥστε πρὸς τούτους τοὺς σκοποὺς καὶ παῖδας ἔτι ὄντας παιδευτέον καὶ τὰς ἄλλας ἡλικίας, ὅσαι δέονται παιδείας». Newman, W.L., (1887-1902): σ. XXXIX.

[182] Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 403 C-D

Ε. Τέλος, έως την ηλικία των πενήντα υφίσταται η ενασχόληση με τα κοινά που αποβλέπει στην απόκτηση της εμπειρίας[183].

Συνοψίζοντας, η αγωγή των μικρών παιδιών είναι κοινό παιδαγωγικό αίτημα και του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Η διδακτική αρχή του Πλάτωνα είναι η «*μετά παιδιάς και ηδονής μανθάνειν*»[184], η μάθηση ουσιαστικά μέσα από την ευχαρίστηση. Δεν έχουμε τίποτα νεότερο παρά την επιβίωση του διδακτικού κανόνα του Σωκράτη ο οποίος «*έπαιζεν άμα σπουδάζων*»[185] και ταυτόχρονα δίδασκε και ωφελούσε μέσω του παραδείγματός του τους συνομιλητές του. Τα κομμάτια αυτά της σωκρατικής διδασκαλίας παγιώνονται στην πλατωνική Πολιτεία. «*Παίζοντας τρέφε*»[186] είναι η θεμελιώδης απαίτηση της διδασκαλίας των Μαθηματικών. Ο Αριστοτέλης είναι πιο διστακτικός ως προς την αποτελεσματικότητα της παιγνιώδους μάθησης[187] και η υποστηρίζει ότι η μάθηση δεν προχωρά με τα παιχνίδια αλλά με κόπο και προσήλωση.

Επιστρέφοντας στα προτεινόμενα στάδια της δημόσια εκπαίδευσης, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι το κάθε στάδιο εκπαίδευσης, προετοιμάζει το μαθητή για τη συμμετοχή του σ' ένα υψηλότερο. Η εκπαίδευση στις μικρές ηλικίες στοχεύει στην καλλιέργεια του συναισθήματος, ενώ η εκπαίδευση στις μεγαλύτερες ηλικίες αποβλέπει στην καλλιέργεια των σωματικών και των πνευματικών δυνάμεων. Στο πρώτο στάδιο της εκπαίδευσης ο μαθητής εισάγεται σ' όλες τις μορφές γνώσης, δηλαδή είναι βασισμένο στη λογική[188] και όχι στα ήθη. Τα διδασκόμενα μαθήματα καλύπτουν πολλούς τομείς του επιστητού με πρωταρχικό σκοπό την εκπαίδευση του σώματος και δευτερευόντως του νου[189]. Έτσι, στην αρχή, ο μαθητής διδάσκεται τα απαραίτητα πράγματα, τα οποία εξυπηρετούν τις ανάγκες της ζωής και αποτελούν την προετοιμασία για τα προχωρημένα είδη μάθησης της δεύτερης περιόδου, που αναφέρονται σε ελεύθερα και ευγενή αντικείμενα[190].

Η πρόταση του Αριστοτέλη για τη διάκριση των εκπαιδευτικών σταδίων σε επταετίες έχει γίνει πλήρως αποδεκτή από τις σύγχρονες κοινωνίες[191]. Όμως, δεν υπάρχει απολύτως καμία αναφορά στους μαθητές, που αποκλίνουν από το μέσο όρο του συνόλου, δηλαδή δεν αναφέρεται σε παιδιά που εμφανίζουν νοητική υστέρηση ή αντιθέτως σε παιδιά με εξαιρετικές πνευματικές ικανότητες. Οι ανωτέρω περιπτώσεις αδυνατούν να προσαρμοστούν με το σύνολο των μαθητών και χρήζουν ειδικότερης μεταχείρισης.

---

[183] Πλάτωνος, *Νόμοι*, Ζ, 793 D- 794 C και Πλάτωνος, *Πολιτεία* Ζ, 537 B-D, 539 E-540 A

[184] Πλάτωνος, *Νόμοι*, Ζ, 819 b 3

[185] Ξενοφώντος, *Απομνημονεύματα* Ι, 3, 8

[186] Πλάτωνος, *Πολιτεία* Ζ, 536 D 5 κ.ε.

[187] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 5, 1339 a 28: «οὐ γὰρ παίζουσι μανθάνοντες· μετὰ λύπης γὰρ ἡ μάθησις»

[188] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 3, 1338 b 4-5: «ᾧ λόγῳ παιδευτέον εἶναι».

[189] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 3, 1338 b 5-6: «περὶ τὸ σῶμα πρότερον ἢ τὴν διάνοιαν».

[190] Lord, C., (1982): σ. 62

[191] Βουδούρης, Κ., (1984): σ. 16

Η εκπαίδευση επιδρά στο μαθητή, μόνο όταν λαμβάνει υπόψη το εξελικτικό στάδιο της νόησης του, αλλά και τις ιδιαιτερότητές του. Αυτό που προκαλεί εντύπωση στον σύγχρονο αναγνώστη του έργου του είναι η μη αναφορά του στους μαθητές, οι οποίοι εμφανίζουν σημάδια νοητικής στέρησης και τις λειτουργίες που θα επιτελούν εντός της πόλεως. Ίσως, ο φιλόσοφος παραλείπει να αναφερθεί στους συγκεκριμένους πολίτες, διότι έχει μεγάλη εμπιστοσύνη στα μέτρα ευγονικής και θεωρεί ότι δεν προκύπτει τέτοιο ζήτημα ή γιατί θεωρεί ότι a priori πρέπει οι μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες και αναπηρίες να εξαιρεθούν από την εκπαίδευση.

Στην πορεία, ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι οι μαθητές για τρία χρόνια στην εφηβεία αφιερώνονται στη διδασκαλία άλλων μαθημάτων, όμως, δε διευκρινίζει ποια είναι αυτά[192]. Πιθανόν, τα παιδιά διδάσκονται νέους τομείς γνώσης ή εμβαθύνουν στα ήδη διδασκόμενα αντικείμενα, αφού θεωρητικά έχουν ωριμάσει πλέον περισσότερο[193].

Στη δημόσια παιδεία[194] που προτείνει ο Αριστοτέλης υπάρχει ο κίνδυνος η εκπαίδευση των μαθητών να είναι επιπόλαιη αφού οι μελλοντικοί πολίτες δεν διδάσκονται ως μάθημα την πολιτική επιστήμη παρότι προετοιμάζονται για τον πολιτικό στίβο. Ο φιλόσοφος μοιάζει να αρκείται αναφορικά με την πολιτική, στην εμπειρία του *άρχειν* και του *άρχεσθαι*. Ενδεχομένως πιστεύει ότι η ουσιαστική παιδεία συντελείται στην διάρκεια της *σχόλης*. Με αυτό τον τρόπο μετατίθεται η ευθύνη για την συγκρότηση του χαρακτήρα στον ίδιο τον πολίτη[195]. Ο Αριστοτέλης δεν μιλά για τον ελεύθερο χρόνο των μαθητών, παρά μόνο για τον ελεύθερο χρόνο των ενηλίκων. Δίνει βέβαια κάποιες απλές οδηγίες για την αποφυγή βλαβερών εικόνων και συναναστροφών που αναφέρονται στην νηπιακή ηλικία. Τα παραπάνω είναι απαγορεύσεις που αφορούν το σωστό τρόπο αξιοποίησης της *σχόλης*[196]. Οι μαθητές, που περνούν πολύ χρόνο εκτός σχολείου πρέπει να αξιοποιούν τον ελεύθερο χρόνο τους με τρόπο ευεργετικό προς την ηθική τους ανάπτυξη.

Είναι εντυπωσιακό το πόσο προωθημένη υπήρξε η σκέψη του Αριστοτέλη πάνω στη δημόσια εκπαίδευση και στις δυνατότητες των παιδιών ανά ηλικιακό στάδιο. Οι αρχές που προτείνει ανιχνεύονται στις σύγχρονες παιδαγωγικές θεωρίες που αναζητούν επίσης να δημιουργήσουν έναν ιδανικό τύπο ανθρώπου.

---

[192] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 4, 1339 a 5

[193] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 17, 1336 b 41-1337 a 1 και Kraut, R., (1997): σ. 167

[194] Miller, F.D., (1995): σ. 229-234: Στο Η των *Πολιτικών* (1337 a 27-32) για να τονίσει την υπεροχή της δημόσια εκπαίδευσης και του δημόσιου καλού γίνεται ο εξής συλλογισμός. Α) Κάθε πολίτης είναι οργανικό μέρος της πόλης. Β) Γι' αυτό κάθε πολίτης δεν ανήκει στον εαυτό του αλλά όλοοι οι πολίτες ανήκουν στην πόλη. Γ) Συνεπώς η φροντίδα του κάθε πολίτη φυσικά θα στοχεύει στην φροντίδα τοης πόλης ως σύνολο.

[195] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 15, 1334 a 23: «φιλοσοφίας δὲ πρὸς τὴν σχολήν».

[196] Η ζωή των πολιτών διαιρείται σε δύο είδη δραστηριότητας: την *σχόλη* –ήτοι την ύπαρξη ελεύθερου χρόνου- και την *ασχολία* –ήτοι την έλλειψη ελεύθερου χρόνου. Βλ. και Miller, F.D., (1995): σ. 226

3.3.: Το παιδικό παιχνίδι

Ο Αριστοτέλης αναφέρει την μεγάλη αξία του παιδικού παιχνιδιού για την διάπλαση του χαρακτήρα των παιδιών. Το παιχνίδι είναι ένας τρόπος μίμησης των ασχολιών των ενηλίκων και ταυτόχρονα μια εκπαιδευτική διαδικασία που πραγματοποιείται με ευχάριστο τρόπο.

Η γνώμη αυτή δεν απέχει κι από την τοποθέτηση του Πλάτωνα που βλέπει επίσης στο παιχνίδι μια παιδαγωγική ευθυγράμμιση των νέων με την μέλλουσα επαγγελματική ζωή τους. Κατά τον Πλάτωνα μάλιστα, έπρεπε πριν την συστηματική μόρφωση των επαγγελματικών ειδικοτήτων να προηγηθεί η ρύθμιση των παιχνιδιών σύμφωνη με την ροπή και την επαγγελματική κλίση των παιδιών[197] :

«Λέγω δή, καί φημι τὸν ὁτιοῦν ἀγαθὸν ἄνδρα μέλ-
λοντα ἔσεσθαι τοῦτο αὐτὸ ἐκ παίδων εὐθὺς μελετᾶν δεῖν,
παίζοντά τε καὶ σπουδάζοντα ἐν τοῖς τοῦ πράγματος ἑκάστοις
προσήκουσιν. οἷον τὸν μέλλοντα ἀγαθὸν ἔσεσθαι γεωργὸν
ἤ τινα οἰκοδόμον, τὸν μὲν οἰκοδομοῦντά τι τῶν παιδείων
[643c] οἰκοδομημάτων παίζειν χρή, τὸν δ' αὖ γεωργοῦντα, καὶ ὄργανα
ἑκατέρῳ σμικρά, τῶν ἀληθινῶν μιμήματα, παρασκευάζειν τὸν
τρέφοντα αὐτῶν ἑκάτερον, καὶ δὴ καὶ τῶν μαθημάτων ὅσα
ἀναγκαῖα προμεμαθηκέναι προμανθάνειν, οἷον τέκτονα μετρεῖν
ἢ σταθμᾶσθαι καὶ πολεμικὸν ἱππεύειν παίζοντα ἤ τι τῶν
τοιούτων ἄλλο ποιοῦντα, καὶ πειρᾶσθαι διὰ τῶν παιδιῶν
ἐκεῖσε τρέπειν τὰς ἡδονὰς καὶ ἐπιθυμίας τῶν παίδων, οἷ
ἀφικομένους αὐτοὺς δεῖ τέλος ἔχειν. κεφάλαιον δὴ παιδείας
[643d] λέγομεν τὴν ὀρθὴν τροφήν, ἣ τοῦ παίζοντος τὴν ψυχὴν εἰς
ἔρωτα μάλιστα ἄξει τούτου ὃ δεήσει γενόμενον ἄνδρ' αὐτὸν
τέλειον εἶναι τῆς τοῦ πράγματος ἀρετῆς».

Στην πραγματικότητα, η διδασκαλία μέσω του παιχνιδιού παύει να μοιάζει με καταναγκαστική πράξη. Τα παιδιά χωρίς κόπο και με ευχάριστο τρόπο ξεκινούν την πορεία τους ως ενάρετοι πολίτες[198]. Πολλοί παιδαγωγοί μιλούν για την αξία του παιχνιδιού και αναγνωρίζουν πόσο επωφελές είναι τόσο για το σώμα όσο και για το πνεύμα του παιδιού.

Έχει υποστηριχθεί[199] ότι το παιχνίδι βοηθά στην φυσιολογική ανάπτυξη των κοινωνικών, γνωστικών, κινητικών και συναισθηματικών λειτουργιών, στην ανάπτυξη της αποκλίνουσας σκέψης, κάνει το παιδί να χαίρεται τη ζωή, ηρεμεί τα νεύρα και διδάσκει την συνεργασία με τα υπόλοιπα παιδιά. Η άποψη αυτή εντοπίζεται σε σχετικές εργασίες νεότερων παιδαγωγών όπως ο Piaget που θεωρεί ότι η αλλαγές ακόμα στον τρόπο και τα μέσα παιχνιδιού που επιλέγουν τα παιδιά ανά ηλικιακό στάδιο αντανακλούν τις νοητικές τους ικανότητες. Ο Lev Vygotsky

[197] Πλάτωνος, *Νόμοι* Α, 643 b 4 κ.ε.
[198] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 17, 1336 a 32-34, Θ 5, 1339 b 15-16: «ἥ τε γὰρ παιδιὰ χάριν ἀναπαύσεώς ἐστι».
[199] Slavin, R. E., (2007): σ . 421

υποστήριξε το εξής: «Στο παιχνίδι ένα παιδί είναι πάντα πάνω από την ηλικία του, πάνω από την καθημερινή του συμπεριφορά. Στο παιχνίδι μοιάζει σαν να είναι ένα κεφάλι ψηλότερο απ' όσο είναι στην πραγματικότητα»[200]. Ταυτόχρονα, έρευνες αποδεικνύουν ότι μαθησιακές δραστηριότητες που παρουσιάζονται στους μικρούς μαθητές με παιγνιώδη τρόπο έχουν μεγαλύτερο ποσοστό επίλυσης από τις ίδιες όταν παρουσιάζονται με πεζό τρόπο.

Το παιχνίδι αποτελεί μια ενέργεια που λαμβάνει χώρα στο παρόν με σκοπό την ευχαρίστηση και δευτερεύοντος την γνωστική καλλιέργεια. Σίγουρα για τον φιλόσοφο, δεν πρέπει να θεωρείται *τέλος* (=σκοπός) του βίου των παιδιών η αβλαβής ηδονή και η πρόσκαιρη τέρψη που χαρίζει το παιχνίδι[201]. Αυτό, μπορεί πολλοί να το θεωρούν για το παιχνίδι αλλά και κάθε ευχάριστη δραστηριότητα. Ο Αριστοτέλης, δεν το αποδέχεται προκρίνοντας ως σκοπό της ζωής την ευδαιμονία της ζωής που ακολουθεί το δρόμο της αρετής κι όχι μόνο το να ζουν τα παιδιά ευχάριστα, χωρίς σκοτούρες. Από την πλευρά τους οι σχολικές εργασίες στοχεύουν πρωτίστως στις γνωστικές λειτουργίες και έχουν μελλοντική προοπτική. Οι σχολικές εργασίες, όμως, είναι διαδικασία σκληρή και επίπονη και μόνο η παιγνιώδης μορφή τους μπορεί να προκαλέσει το ενδιαφέρον του παιδιού και -όπως προαναφέρθηκε- μεγαλύτερο ποσοστό επιτυχίας σε αυτές[202].

Η διατύπωση των απόψεων αυτών από τον Αριστοτέλη φανερώνει την ευαισθησία με την οποία προσέγγισε την εκπαίδευση των παιδιών και τον σεβασμό που έδειξε προς τις ανάγκες και τις δυνατότητές τους.

---

[200] Cole, M. – Cole, S., (2001): σ. 167-168
[201] Βουρβέρης, Κ., (1956): σ. 480
[202] Cole, M. – Cole, S., (2001): σ. 168

3.4.: Τα μαθήματα βασικών και ανώτερων σπουδών

Τα μαθήματα που εντάσσονται στο βασικό πρόγραμμα σπουδών οφείλουν να εξυπηρετούν τους σκοπούς της κρατικής εκπαίδευσης. Για την Αριστοτελική πολιτεία προέχουν τόσο οι υλικές όσο και οι πνευματικές ανάγκες του πολίτη και βέβαια η καλλιέργεια της ψυχής και του σώματος[203].

Τα γνωστικά αντικείμενα που πραγματεύεται το προτεινόμενο πρόγραμμα[204] είναι:

Ανάγνωση
Γραφή
Γυμναστική
Μουσική
Ιχνογραφία

Τα παιδιά διδάσκονται ιχνογραφία για χρηστικούς κα εκπαιδευτικούς λόγους. Οι μαθητές ως μελλοντικοί πολίτες μαθαίνουν να εκτιμούν σωστά τα αντικείμενα που αγοράζουν και πωλούν, ώστε να μην πέφτουν θύματα επιτήδειων που τους εξαπατούν στις αγοροπωλησίες. Σημαντική όμως είναι η διδασκαλία της ιχνογραφίας και για παιδαγωγικούς λόγους αφού κάνει τους μαθητές ευαίσθητους στην καλλιτεχνική δημιουργία και μαθαίνουν να εκτιμούν το ωραίο[205]. Ορισμένοι μελετητές βρέθηκαν σε σκέψη σχετικά με το αν η ιχνογραφία προτείνεται ως μάθημα επειδή είναι χρήσιμη ή επειδή καλλιεργεί τους πολίτες[206]. Ο Αριστοτέλης απαντά στο παραπάνω ερώτημα τονίζοντας ότι οι ενάρετοι πολίτες δεν αρμόζει να αναζητούν παντού το χρήσιμο: «τὸ δὲ ζητεῖν πανταχοῦ τὸ χρήσιμον ἥκιστα ἁρμόττει τοῖς μεγαλοψύχοις καὶ τοῖς ἐλευθερίοις»[207]. Στην πραγματικότητα, η χρηστική διάσταση του συγκεκριμένου μαθήματος δεν παραβλέπεται αλλά η διδασκαλία του δεν περιορίζεται μόνο σε αυτό τον σκοπό.

Η γυμναστική εντάσσεται στο πρόγραμμα επειδή ενδυναμώνει το σώμα και βοηθά στην απόκτηση της αρετής της ανδρείας. Τα παιδιά γυμνάζονται από τα επτά έως τα είκοσι ένα έτη τους. Η πολύχρονη γυμναστική θεωρείται απαραίτητη ώστε να προκύψουν ικανοί στρατιώτες αλλά η εντατική πνευματική εργασία περιοριζόταν σε τρία χρόνια[208]. Ο Αριστοτέλης επισημαίνει για παράδειγμα το εκπαιδευτικό σύστημα των Λακεδαιμονίων σύμφωνα με το οποίο τα παιδιά ασκούνται υπερβολικά με σκοπό να τους εμφυσήσουν την αρετή του κουράγιου.[209] Στη πραγματικότητα, η διδασκαλία

[203] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 3, 1337 b 26
[204] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 2, 1337 b 23-25: «ἔστι δὲ τέτταρα σχεδὸν ἃ παιδεύειν εἰώθασι, γράμματα καὶ γυμναστικὴν καὶ μουσικὴν καὶ τέταρτον ἔνιοι γραφικήν».
[205] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 2, 1338 b 42- 1338 b 2
[206] Miller, F.D., (1995): σ. 234
[207] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 3, 1338 b 2-4
[208] Newman, W.L., (1887-1902): σ. XIV
[209] Burnet, J., (1967): σ. 112

του μαθήματος είναι ανεπιτυχής όταν δεν εκπληρώνεται ο εξής σκοπός: η αρετή της ευγένειας και της ελευθερίας[210], αλλιώς οι πολίτες καταλήγουν σε θηριωδίες[211].

Η γυμναστική, όπως επισημαίνουν και σύγχρονοι μελετητές, δεν συμβάλλει μόνο στη δημιουργία υγιούς και δυνατούς σώματος αλλά φέρνει σε επικοινωνία και συναναστροφή τα παιδιά, με λίγα λόγια τα κοινωνικοποιεί, γεγονός που μακροπρόθεσμα ωφελεί την πόλη. Τα παιδιά αυτά μεγαλώνοντας θα λειτουργούν αβίαστα βάσει των αρετών της άμιλλας και του αλληλοσεβασμού, που συνιστούν βασικούς στόχους της πόλης.

Η ενασχόληση με τον αθλητισμό είναι επωφελής για τα παιδιά, εφ' όσον είναι χαλαρή κι όχι έντονη υπερπροσπάθεια όπως η αντίστοιχη των αθλητών. Η άποψη αυτή ανήκει στον Πλάτωνα αλλά και ο Αριστοτέλης συντάσσεται μαζί του σχετικά με τον σκοπό που εξυπηρετεί το μάθημα της γυμναστικής[212]. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, η γυμναστική συμβάλλει στη δημιουργία ωραίων και υγιών σωμάτων, αλλά και στη διάπλαση ευγενούς χαρακτήρα. Η εσφαλμένη κατεύθυνση στη γυμναστική ή η αδιαφορία για αυτήν επηρεάζει τη διαμόρφωση του χαρακτήρα και δημιουργεί είτε άγριους είτε μαλθακούς πολίτες[213].

Αξίζει να αναφερθεί ότι η γυμναστική αποτελεί μια γενική επιστήμη η οποία δεν αφορά αποκλειστικά την σωματική άσκηση, αλλά εμπεριέχει την δίαιτα[214] και την ιατρική. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι η γυμναστική είναι όρος που υποδηλώνει την γενική επιστήμη που μελετά το ανθρώπινο σώμα. Άλλωστε, με τον ίδιο τρόπο γίνεται αντιληπτή και η μουσική, δηλαδή ως η τέχνη που ερμηνεύει τη ζωή μέσα από τα εξής τρία μέσα: τον λόγο, τον ήχο ή τη μορφή. Ο σκοπός και των δύο μαθημάτων είναι η εξέλιξη του νου[215].

Ο φιλόσοφος επιλέγει ένα είδος γυμναστικής το οποίο θα είναι ωφέλιμο για τους πολίτες δηλαδή θα προωθεί την δημιουργία σωμάτων που θα ανταποκριθούν στις λειτουργίες της πόλεως[216]. Όπως ήδη αναφέραμε στα ηλικιακά στάδια της εκπαίδευσης η σωματική εκπαίδευση προηγείται της διανοητικής, επειδή η πρώτη διαμορφώνει στο σώμα κάποιες σταθερές ποιότητες ενώ η δεύτερη τις υλοποιεί. Ο Αριστοτέλης σε αυτό το σημείο διαφωνεί με τον Πλάτωνα σχετικά με τον χρόνο διδασκαλίας της γυμναστικής. Η μουσική, κατά τον Πλάτωνα προηγείται της γυμναστικής γιατί η καλή κατάσταση του πνεύματος βοηθά στην τελειοποίηση του

---

210 Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 3, 1337 b 27: «τὴν δὲ γυμναστικὴν ὡς συντείνουσαν πρὸς ἀνδρείαν».

211 Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 4, 1338 b 29-30: «ὥστε τὸ καλὸν ἀλλ᾽ οὐ τὸ θηριῶδες δεῖ πρωταγωνιστεῖν».

212 Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 404 Β και Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 16, 1335 b 5-12: «πεπονημένην μὲν οὖν ἔχειν δεῖ τὴν ἕξιν, πεπονημένην δὲ πόνοις μὴ βιαίοις, μηδὲ πρὸς ἕνα μόνον, ὥσπερ ἡ τῶν ἀθλητῶν ἕξις, ἀλλὰ πρὸς τὰς τῶν ἐλευθερίων πράξεις».

213 Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 404 Ε, 410 C

214 Η δίαιτα αφορά την διατροφή.

215 Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 405 Α- 410 D και Barker, E., (2007): σ. 406

216 Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Δ 1, 1288 b 13-16: «οἷον ἄσκησις σώματι ποία τε ποίῳ συμφέρει, καὶ τίς ἀρίστη (τῷ γὰρ κάλλιστα πεφυκότι καὶ κεχορηγημένῳ τὴν ἀρίστην ἀναγκαῖον ἁρμόττειν), καὶ τίς τοῖς πλείστοις μία πᾶσιν (καὶ γὰρ τοῦτο τῆς γυμναστικῆς ἔργον ἐστίν)»

σώματος. Καταλαβαίνουμε έτσι, ότι οι δύο φιλόσοφοι δεν προτάσσουν το ίδιο μέρος της ψυχής ως προς την έναρξης της εκπαίδευσης[217].

Η αντίθεση του Αριστοτέλη προς την έντονη σωματική άσκηση κάνει φανερή την αντίθεσή του προς το σπαρτιατικό εκπαιδευτικό σύστημα[218]. Οι Σπαρτιάτες ήταν ικανοί πολεμιστές αλλά ανίκανοι να διαχειριστούν τις υποθέσεις της πόλης τους σε περίοδο ειρήνης και έτσι η πόλη τους οδηγήθηκε στην καταστροφή. Ο φιλόσοφος πίστευε ότι η παιδεία των Σπαρτιατών ήταν ελλιπής, διότι ήταν ικανοί σε συγκεκριμένες λειτουργίες της πόλης (πειθαρχία, ανδρεία, πολεμική αρετή) ενώ ήταν ανίκανοι για την ανάληψη πολιτικών αξιωμάτων[219]. Ο Αριστοτέλης καταλήγει να απορρίπτει όχι μόνο τις αρχές του εκπαιδευτικού συστήματος της Σπάρτης, αλλά συνολικά τον μονομερή τρόπο ζωής σε αυτή.

Η στάση αυτή του φιλοσόφου πηγάζει από τον διαφορετικό τρόπο που αντιλαμβάνεται τη σχέση της πόλης και του πολίτη αλλά και την ίδια την ανθρώπινη φύση γεγονός που διαμορφώνει αντίστοιχα της κοσμοθεωρία του για την παιδεία.

Η έναρξη της ανώτερης εκπαίδευσης τοποθετείται στην ηλικία των δεκατεσσάρων ετών και ολοκληρώνεται στο εικοστό πρώτο έτος. Περιλαμβάνει θεωρητική μόρφωση (γράμματα, μουσική, ζωγραφική) «δ᾽ ἀφ᾽ ἥβης ἔτη τρία πρὸς τοῖς ἄλλοις μαθήμασι γένωνται», ενώ το τελευταίο έτος αφιερώνεται στην έντονη σωματική άσκηση[220].

Ο Αριστοτέλης δεν υποβάλλει τους μαθητές σε παράλληλη σωματική και πνευματική εκπαίδευση, με σκοπό να αποφύγει την κόπωση, την οποία θεωρεί επιβλαβή[221]. Η άποψη αυτή αντιβαίνει προς την αντίληψη του Πλάτωνα[222] και προκαλεί την εύλογη απορία των μελετητών που συνίσταται στο τι τον οδήγησε σε αυτή την κατεύθυνση.

Η εκπαιδευτική διαδικασία, κατά τον Αριστοτέλη, ανταποκρίνεται σε όλες τις πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας, πράγμα που αποτελεί την καλύτερη απάντηση προς τη μονομερή διάσταση της αγωγής των νέων από τα σύγχρονα κράτη, η οποία επιφέρει πλήγματα ως προς την ισορροπημένη ανάπτυξή τους και την αρμονική εξέλιξή τους ως πολιτών.

---

[217] Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 403 D: Ο Πλάτων πιστεύει ότι η πόλη μεριμνά για την εκπαίδευση του πνεύματος , ενώ οι πολίτες είναι αυτοί που φροντίζουν για την φυσική τους κατάσταση και Jeager, W., (1959): σ. 295

[218] Το εκπαιδευτικό σύστημα της Σπάρτης εστίαζε περισσότερο στην εκπαίδευση του σώματος και την πειθαρχία και παραμελούσε τις υπόλοιπες πτυχές της ανθρώπινης φύσης.

[219] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Θ 4, 1338 b 33-36

[220] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Θ 4, 1339 a 4-7: «τότε ἁρμόττει καὶ τοῖς πόνοις καὶ ταῖς ἀναγκοφαγίαις καταλαμβάνειν τὴν ἐχομένην ἡλικίαν»

[221] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Θ 4, 1339 a 9-10: «ἐμποδίζων ὁ μὲν τοῦ σώματος πόνος τὴν διάνοιαν ὁ δὲ ταύτης τὸ σῶμα»

[222] Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 537 B

Σε ένα ανώτερο επίπεδο σπουδών ο Αριστοτέλης ορίζει να διδάσκονται τα εξής μαθήματα: η ρητορική[223], η ποίηση[224], η πολιτική, η διαλεκτική, η φιλοσοφία, η λογική και η φυσική ιστορία.

Από την άλλη πλευρά, το πλατωνικό πρόγραμμα περιλαμβάνει τα μαθηματικά, την αστρονομία, τη διαλεκτική και τη θεολογία. Ο Πλάτων θεωρούσε ότι τα μαθηματικά και η διαλεκτική καλλιεργούν το πνεύμα του μαθητή για να εδραιωθεί η φιλοσοφία. Η όλη εκπαιδευτική διαδικασία κορυφώνεται με την θέαση του Αγαθού. Ως επακόλουθο, οι μακροχρόνιες σπουδές των νέων στοχεύουν στην άξια ενασχόλησή τους με την πολιτική[225].

Επιστρέφοντας στην θέση του Αριστοτέλη για τα μαθηματικά – που τόσο εμφανώς πριμοδοτεί ο Πλάτων- βλέπουμε να μην τους αποδίδει παιδευτική ή ηθική αλλά μόνο πρακτική αξία. Όμως, επαινεί ιδιαιτέρως την Ιστορία και επιπλέον την Φυσική Ιστορία[226] που τονίζει ότι φέρνει σε επαφή τον νέο με τα δημιουργήματα της φύσης στα οποία υπάρχει κάτι το θαυμαστό. Το κορυφαίο όμως μάθημα από εκείνα του ανώτερου κύκλου σπουδών είναι η Φιλοσοφία, γιατί σε αυτήν δεν αναζητείται η χρήσιμη γνώση αλλά η ευχαρίστηση της γνώσεως[227]. Η Φιλοσοφία είναι μητέρα των επιστημών και χαρακτηρίζεται θεϊκή επειδή αφενός μελετά θεία πράγματα κι αφετέρου επειδή μόνο Θεός την κατέχει ολοκληρωτικά.

Ο Αριστοτέλης δίνει πολύ σημαντική θέση στο αντικείμενο της ποίησης[228], καθώς θεωρεί ότι διαμορφώνει το ήθος των νέων. Συγκρίνει την ποίηση με την Ιστορία και την Φιλοσοφία και επισημαίνει ότι είναι σπουδαιότερη από την Ιστορία διότι δεν καταγράφει απλά τα γεγονότα αλλά τα αντιμετωπίζει με φιλοσοφική διάσταση. Αυτό οδηγεί τον νέο στην αλήθεια της ανθρώπινης ύπαρξης. Με την ποίηση επίσης ο μαθητής καθαρίζει την ψυχή του από τα άλογα πάθη[229]. Η ποίηση προσεγγίζει την Φιλοσοφία δεδομένου ότι τείνει προς το καθολικό[230]. Αντιθέτως, ο Πλάτων εντόπιζε μια διαμάχη μεταξύ ποίησης και φιλοσοφίας καθώς φρονούσε ότι ο βασικός πυλώνας της εκπαίδευσης στην εποχή του θα έπρεπε κάποτε να μετατοπιστεί από την διδασκαλία των ομηρικών επών (ποίηση) προς την Φιλοσοφία.

---

[223] Η ρητορική ήταν στο πρόγραμμα σπουδών του Λυκείου του Αριστοτέλη όχι σαν μια προσπάθεια του φιλοσόφου να ανταγωνιστεί τους Σοφιστές και τους ρήτορες αλλά ως μάθημα που εξασκούσε την λογική και έκανε τους πολίτες πιο ικανούς στην ενασχόληση με τα κοινά. Ο σκοπός δεν ήταν ωφελιμιστικός.

[224] Ισηγόνης, Α., (1964): σ. 69-70. Τα ανωτέρω μαθήματα ταξινομούνται σε ανώτερο επίπεδο σπουδών επειδή ο φιλόσοφος τα δίδασκε στο Λύκειο. Παρόλα αυτά δεν αναφέρονται στο υπό μελέτη κείμενο των Πολιτικών αλλά σε άλλα έργα του Αριστοτέλη.

[225] Πλάτωνος, *Νόμοι*, 817 Ε- 818 Α. Πλάτωνος, Πολιτεία, 510 C-E, 505 A: «η *τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέα μέγιστον μάθημα*»

[226] Αριστοτέλους, *Περί Ζώων Μορίων*, Α 5, 645 a

[227] Αριστοτέλους, *Μετά τα Φυσικά*, Α 2, 982 b 12-13: «διὰ γὰρ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν». Οι άνθρωποι ξεκίνησαν να φιλοσοφούν αφού πρώτα ικανοποίησαν τις βιοτικές τους ανάγκες.

[228] Έχει ηθική, διδακτική και παιδευτική διάσταση.

[229] Αριστοτέλους, *Περί Ποιητικής*, 9, 1451 a 36 – 1451 b 8, 19, 1456 a 38 – 1456 b 1

[230] Αριστοτέλους, *Περί Ποιητικής*, 9, 1451 b 5-6: «Διὸ καὶ φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποίησις ἱστορίας ἐστίν· ἡ μὲν γὰρ ποίησις μᾶλλον τὰ καθόλου, ἡ δ᾽ ἱστορία τὰ καθ᾽ ἕκαστον λέγει»

Η εκπαιδευτική ισχύς της ποίησης εντοπίζεται στο ότι ο άνθρωπος μιμείται τα αντικείμενα της τέχνης αυτής. Ο άνθρωπος ως μιμητικό όν[231] αποκτά τις πρώτες γνώσεις με την μίμηση παραδειγμάτων και η ποίηση αποτελεί το πρόσφορο έδαφος για την μίμηση των γεγονότων της πραγματικότητας[232]. Ο νέος που διαβάζει και απαγγέλει ποίηση εντοπίζει σε αυτήν παραδείγματα κι ως εκ τούτου τείνει να μιμείται τα ήθη, τα πάθη και τις δράσεις των φανταστικών προσώπων και σταδιακά του γίνονται βίωμα, τρόπος σκέψης και δράσης. Ο Πλάτων από την άλλη πλευρά κατακρίνει την ποίηση όταν εμφανίζει αψεγάδιαστους τους θεούς του Ολύμπου κι όταν παρουσιάζει προς μίμηση αρνητικά πρότυπα , όπως η φιλαργυρία. Παραδέχεται μόνο την ποίηση που έχει κοινωφελή και παιδαγωγικό χαρακτήρα.

Η σημερινή πεποίθηση για την διδασκαλία της ποίησης στου νέους επιβεβαιώνει τον Αριστοτέλη διότι αναγνωρίζει την ανθρωπολογική, ηθική και ψυχολογική λειτουργία που η ποίηση έχει. Δεν πρέπει να αμελούνται όμως και τα διδασκόμενα ποιητικά αποσπάσματα ως προς το περιεχόμενο και τα μηνύματα που προσφέρουν στους μαθητές. Μόνο έτσι η διδασκαλία της ποίησης θα είναι επωφελής.

Στην σημερινή εποχή πολλά από τα μαθήματα που προτείνει εδώ ο Αριστοτέλης διδάσκονται σε προωθημένο επίπεδο σπουδών. Σίγουρα, έχουν εισαχθεί και νέα μαθήματα, πράγμα που συμπορεύεται με τα νέα γνωστικά αντικείμενα που ολοένα προκύπτουν αλλά και με τα νεότερα πορίσματα της εξελικτικής ψυχολογίας σχετικά με τον τρόπο που συντελείται η μάθηση.

---

[231] Αριστοτέλους, *Περί Ποιητικής*, 4, 1448 b 20-21: « Κατὰ φύσιν δὲ ὄντος ἡμῖν τοῦ μιμεῖσθαι».

[232] Αριστοτέλους, *Περί Ποιητικής*, 4, 1448 b 4-8: «Ἐοίκασι δὲ γεννῆσαι μὲν ὅλως τὴν ποιητικὴν αἰτίαι δύο τινὲς καὶ αὗται φυσικαί. Τό τε γὰρ μιμεῖσθαι σύμφυτον τοῖς ἀνθρώποις ἐκ παίδων ἐστὶ καὶ τούτῳ διαφέρουσι τῶν ἄλλων ζῴων ὅτι μιμητικώτατόν ἐστι καὶ τὰς μαθήσεις ποιεῖται διὰ μιμήσεως τὰς πρώτας, καὶ τὸ χαίρειν τοῖς μιμήμασι πάντας».

3.5.: Η διδασκαλία και τα οφέλη της μουσικής

Το έργο στο οποίο ο Αριστοτέλης αφιερώνει μεγάλο μέρος στην διδασκαλία της μουσικής είναι όντως τα Πολιτικά. Είναι γεγονός, ότι η μουσική ήταν –και παραμένει- προσφιλές μέσο ψυχαγωγίας για όλα τα κοινωνικά στρώματα. Αυτός είναι και ο λόγος που την ξεχωρίζει ως προς την εκπαίδευση του ιδανικού πολίτη. Η ευχαρίστηση που αντλούμε από την μουσική δεν τίθεται βέβαια ως αυτοσκοπός για την ενασχόληση με αυτήν, αλλά ως το μέσον για να εξελιχθεί ο χαρακτήρας και η διάνοια των νέων.

Η μουσική καλείται να επιτελέσει τρεις σκοπούς: παιδιάν ή παιδείαν ή διαγωγήν δηλαδή παιχνίδι ή εκπαίδευση ή ορθή διαχείριση του ελεύθερου χρόνου[233]. Η *παιδιά* αποβλέπει στην ανάπαυση από την εργασία, η παιδεία στην προαγωγή του ήθους και η διαγωγή στην εξέλιξη της διάνοιας (*φρόνησις*). Μια ακόμη λειτουργία της μουσικής είναι ότι συντελεί στην κάθαρση.

Ο φιλόσοφος υπογραμμίζει ότι για να μπορεί η μουσική να χρησιμοποιηθεί ως μέσο *παιδιάς* και *διαγωγής* πρέπει να συνοδεύεται από την ηδονή, την ευχαρίστηση[234]. Η ηδονή που επιφέρει η μουσική ως μέσο *παιδιάς* πρέπει να αποδοθεί στην χαλάρωση που προκαλεί στον ακροατή. Αυτή η ιδιότητα της μουσικής μοιάζει με αυτήν του ύπνου και της μέθης καθώς κι αυτές οι καταστάσεις παρέχουν ανάπαυλα και ξεκούραση. Γι’ αυτό το λόγο η ηδονή της μουσικής πρέπει να υπάρχει με μέτρο και να μην είναι ο κύριος σκοπός της. Από την μουσική δεν πρέπει να λείπει και ο ηθικοπλαστικός χαρακτήρας προκειμένου να χρησιμοποιηθεί στην εκπαίδευση. Η μουσική οφείλει να ωθεί τα παιδιά στην απόκτηση ηθικών αρετών και να τα συνηθίσει να απολαμβάνουν ικανοποίηση κάνοντας ενάρετες πράξεις[235].

Η *παιδεία* και η *διαγωγή* ονομάζονται μελλοντικοί σκοποί καθώς οφείλουν να κατακτηθούν κατά την ενηλικίωση του ατόμου. Εξάλλου οι καρποί της μουσικής εκπαίδευσης θα γίνουν φανεροί στο μέλλον. Αξίζει να τονιστεί το εξής: ένας μουσικά ακαλλιέργητος άνθρωπος δεν ωφελείται απλά και μόνο ακούγοντας την κατάλληλη μουσική. Κι αυτό γιατί η βελτίωση του χαρακτήρα προϋποθέτει την κατοχή μουσικών γνώσεων ήδη από την τρυφερή παιδική ηλικία. Σταδιακά, η έκθεση στα σωστά μουσικά ερεθίσματα, επηρεάζει την ψυχή των νέων μέσα από την διαδικασία της *μιμήσεως*.

---

[233] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 5, 1339 b 11-15: «πότερον παιδείαν ἢ παιδιὰν ἢ διαγωγήν»

[234] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 5, 1339 b 15-20: «ἥ τε γὰρ παιδιὰ χάριν ἀναπαύσεώς ἐστι, τὴν δ᾽ ἀνάπαυσιν ἀναγκαῖον ἡδεῖαν εἶναι (τῆς γὰρ διὰ τῶν πόνων λύπης ἰατρεία τίς ἐστιν), καὶ τὴν διαγωγὴν ὁμολογουμένως δεῖ μὴ μόνον ἔχειν τὸ καλὸν ἀλλὰ καὶ τὴν ἡδονήν (τὸ γὰρ εὐδαιμονεῖν ἐξ ἀμφοτέρων τούτων ἐστίν)»

[235] Πλεμμένος, Γ., (2003): σ. 31

Ο λόγος περί ευχάριστων και συνάμα εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων στον Αριστοτέλη γίνεται στα Πολιτικά και στα Ηθικά Νικομάχεια[236]. Μένοντας στα Πολιτικά, ο Αριστοτέλης παίρνει την αφορμή να αναφερθεί στις ηδείες ασχολίες από το ζήτημα της μουσικής. Η «απορία»[237] εδώ είναι: «τίνα ἔχει δύναμιν ῥᾴδιον περὶ αὐτῆς» και «τίνος δεῖ χάριν μετέχειν αὐτῆς». Τέλος, η μουσική είναι «παιδεία», «παιδιά» ή «διαγωγή»[238];

Ο φιλόσοφος τονίζει σχετικά με την μουσική ότι χρησιμεύει ως παιχνίδι και ανάπαυση, ως μέσο στον δρόμο προς την αρετή, επειδή στοχεύει στην καλλιέργεια του ήθους, συντελεί στην απόλαυση της ζωής και στην απόκτηση της φρόνησης[239]. Ο φιλόσοφος διερευνά τις αντιλήψεις που ειπώθηκαν για την μουσική καθώς το μάθημα ήταν βασικό στο τότε εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Η μουσική έχει σημαντική επίδραση στην ανθρώπινη φύση[240]. Η συμβολή της μουσικής αναζητείται κυρίως στην ενήλικη ζωή του ανθρώπου. Βέβαια, η διδασκαλία της μουσικής στα παιδιά στοχεύει ακριβώς σε αυτό: την ύπαρξη ενάρετων πολιτών μελλοντικά[241].

Η ενασχόληση των παιδιών με την μουσική έχει επίσης έναν ακόμη μελλοντικό στόχο: την ορθή αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου ως πολιτών περισσότερο παρά την αξιοποίηση του χρόνου τους ως μαθητές επί του παρόντος. Αυτό σημαίνει πως ο φιλόσοφος επενδύει στην μουσική περισσότερο παρά την μεταχειρίζεται στην εκπαίδευση ως πρόσκαιρη απασχόληση των παιδιών[242]. Η εισαγωγή της μουσικής ως ένα βασικό μάθημα καθιστά αναγκαία την θεμελίωση των σκοπών της διδασκαλίας της[243].

---

[236] Και στο έργο του αυτό γίνεται αναφορά για τις δυνατότητες *παιδιάς*, δηλαδή ευχάριστης εκπαιδευτικής ασχολίας. Βλ. Ηθικά Νικομάχεια, 10, 1176 b 9

[237] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 5, 1339 a 14 κ.ε.

[238] Βουρβέρης, Κ., (1956): σ. 477 και Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 5, 1339 b 12 κ.ε.

[239] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 5, 1339 a 11-26: «περὶ δὲ μουσικῆς ἔνια μὲν διηπορήκαμεν τῷ λόγῳ καὶ πρότερον, καλῶς δ᾽ ἔχει καὶ νῦν ἀναλαβόντας αὐτὰ προαγαγεῖν, ἵνα ὥσπερ ἐνδόσιμον γένηται τοῖς λόγοις οὓς ἄν τις εἴπειεν ἀποφαινόμενος περὶ αὐτῆς. οὔτε γὰρ τίνα ἔχει δύναμιν ῥᾴδιον περὶ αὐτῆς διελεῖν, οὔτε τίνος δεῖ χάριν μετέχειν αὐτῆς, πότερον παιδιᾶς ἕνεκα καὶ ἀναπαύσεως, καθάπερ ὕπνου καὶ μέθης (ταῦτα γὰρ καθ᾽ αὑτὰ μὲν οὐδὲ τῶν σπουδαίων, ἀλλ᾽ ἡδέα, καὶ ἀναπαύει μέριμναν, ὥς φησιν Εὐριπίδης· διὸ καὶ τάττουσιν αὐτὴν καὶ χρῶνται πᾶσι τούτοις ὁμοίως, ὕπνῳ καὶ μέθῃ καὶ μουσικῇ· τιθέασι δὲ καὶ τὴν ὄρχησιν ἐν τούτοις), ἢ μᾶλλον οἰητέον πρὸς ἀρετήν τι τείνειν τὴν μουσικήν, ὡς δυναμένην, καθάπερ ἡ γυμναστικὴ τὸ σῶμα ποιόν τι παρασκευάζει, καὶ τὴν μουσικὴν τὸ ἦθος ποιόν τι ποιεῖν, ἐθίζουσαν δύνασθαι χαίρειν ὀρθῶς, ἢ πρὸς διαγωγήν τι συμβάλλεται καὶ πρὸς φρόνησιν (καὶ γὰρ τοῦτο τρίτον θετέον τῶν εἰρημένων)».

[240] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 7, 1341 b 39-40 : «φαμὲν δ᾽ οὐ μιᾶς ἕνεκεν ὠφελείας τῇ μουσικῇ χρῆσθαι δεῖν ἀλλὰ καὶ πλειόνων χάριν (καὶ γὰρ παιδείας ἕνεκεν καὶ καθάρσεως τί δὲ λέγομεν τὴν κάθαρσιν».

[241] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 5, 1339 a 29-31: «ἀλλὰ μὴν οὐδὲ διαγωγήν γε παισὶν ἁρμόττει καὶ ταῖς ἡλικίαις ἀποδιδόναι ταῖς τοιαύταις (οὐθενὶ γὰρ ἀτελεῖ προσήκει τέλος)».

[242] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 3, 1337 b 29-32. Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Α 9, 1100 a 1-3 και Τερέζης, Χ., (1998): σ. 214

[243] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 3, 1337 b 27-29: «τὴν δὲ μουσικὴν ἤδη διαπορήσειεν ἄν τις. νῦν μὲν γὰρ ὡς ἡδονῆς χάριν οἱ πλεῖστοι μετέχουσιν αὐτῆς» και Lord, C., (1982): σ. 69

Ο ίδιος ο Αριστοτέλης θέτει στα Πολιτικά[244] του, ξεκάθαρα το ερώτημα για τον σκοπό διδασκαλίας της μουσικής. Ένας λόγος διδασκαλίας της θα ήταν ο εθισμός των παιδιών σε ένα ποιοτικό βίο αντάξιο του ενάρετου πολίτη. Ο συγκεκριμένος στόχος θα αφορούσε μόνο μακροπρόθεσμα οφέλη (για την ενήλικη ζωή) τα οποία δεν αρκούν στον Αριστοτέλη.

Ο Αριστοτέλης προβληματίζεται στην πορεία σχετικά με τον τρόπο διδασκαλίας της μουσικής. Η διδασκαλία του παρόντος μαθήματος εξευγενίζει τα ήθη των παιδιών. Σχετικά με τον τρόπο διδασκαλίας οι μαθητές δεν πρέπει να αρκούνται στην ακρόαση κάποιων μελωδιών, όπως κάνουν οι Σπαρτιάτες[245]. Ο φιλόσοφος θέτει κάποιους περιορισμούς για την διδασκαλία του μαθήματος στο Αθηναϊκό εκπαιδευτικό σύστημα[246]:

I. Η πρακτική εξάσκηση στη μουσική πρέπει να γίνεται στην νεανική ηλικία
II. Οι νέοι που προορίζονται να αναλάβουν πολιτικά αξιώματα, δεν πρέπει να ασχολούνται με την μουσική διαρκώς όπως κάνουν οι επαγγελματίες
III. Υπάρχουν συγκεκριμένες μελωδίες που είναι κατάλληλες για παιδιά

Η ωφέλιμη αξιοποίηση της *σχόλης* ήταν σημαντική παράμετρος για τον φιλόσοφο[247]: «ὅπερ πολλάκις εἴρηται, μὴ μόνον ἀσχολεῖν ὀρθῶς ἀλλὰ καὶ σχολάζειν δύνασθαι καλῶς». Η μουσική θα λέγαμε ότι βοηθά τον άνθρωπο να περνά ευχάριστα τον ελεύθερο χρόνο του μόνο αν έχουν τεθεί νωρίτερα οι βάσεις ενός ποιοτικού τρόπου ψυχαγωγίας. Η επιλογή της μελωδίας που θα επιλέξει ο κάθε άνθρωπος να ακούσει εξαρτάται από το είδος της παιδείας που έχει λάβει. Για παράδειγμα, οι χειρώνακτες και οι απαίδευτοι πολίτες επιλέγουν χαμηλής ποιοτικής στάθμης άσματα, σε αντίθεση προς τα υψηλότερης στάθμης ακούσματα των πεπαιδευμένων πολιτών[248].

Η ακρόαση μουσικών μελωδιών, κατά την παιδική ηλικία, δεν εξυπηρετεί την παιδεία, αλλά παιδευτικούς σκοπούς[249]. Η μουσική επιδρά στη διάπλαση της ψυχής βεβαίως δεν πραγματοποιείται καμία αναφορά στην διανοητική επίδραση της

[244] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 5, 1339 b 11-13: «ἡ δὲ πρώτη ζήτησίς ἐστι πότερον οὐ θετέον εἰς παιδείαν τὴν μουσικὴν ἢ θετέον».
[245] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 6, 1339 a 39-1339 b 2
[246] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 6, 1340 b 20-1342 a
[247] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 3, 1337 b 30-32
[248] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 7, 1342 a 18-26 : «ἐπεὶ δ᾽ ὁ θεατὴς διττός, ὁ μὲν ἐλεύθερος καὶ πεπαιδευμένος, ὁ δὲ φορτικὸς ἐκ βαναύσων καὶ θητῶν καὶ ἄλλων τοιούτων συγκείμενος, ἀποδοτέον ἀγῶνας καὶ θεωρίας καὶ τοῖς τοιούτοις πρὸς ἀνάπαυσιν» και Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 7, 1342 a 22-26: «εἰσὶ δὲ ὥσπερ αὐτῶν αἱ ψυχαὶ παρεστραμμέναι τῆς κατὰ φύσιν ἕξεως οὕτω καὶ τῶν ἁρμονιῶν παρεκβάσεις εἰσὶ καὶ τῶν μελῶν τὰ σύντονα καὶ παρακεχρωσμένα, ποιεῖ δὲ τὴν ἡδονὴν ἑκάστοις τὸ κατὰ φύσιν οἰκεῖον»
[249] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 5, 1339 a 26-29 : «ὅτι μὲν οὖν δεῖ τοὺς νέους μὴ παιδιᾶς ἕνεκα παιδεύειν, οὐκ ἄδηλον (οὐ γὰρ παίζουσι μανθάνοντες· μετὰ λύπης γὰρ ἡ μάθησις)» και Kraut, R., (1997): σ. 188

μουσικής[250]. Ωστόσο η μουσική δεν προσφέρει μόνο ευχαρίστηση και διασκέδαση αλλά προάγει και τη διανοητική καλλιέργεια[251].

Κατά τον Πλάτωνα, η μουσική θεωρείται ως: « *η πλέον σπουδαία τροφή*»[252], γιατί διαμορφώνει ηθικώς τους νέους και χαλιναγωγεί τα άγρια ένστικτά τους. Η μουσική δεν μπορεί όμως να αποτελέσει την αποκλειστική εκπαίδευση των νέων, διότι θα τους καταστήσει μαλθακούς και άβολούς[253]. Η μουσική και η διδασκαλία της απασχολέι έντονα και τους δύο φιλόσοφους, επειδή κατέχει υψηλή θέση μεταξύ των τεχνών στην ελληνική παιδεία. Ο Πλάτων αναφέρει ότι ο ρυθμός και η αρμονία εισχωρούν στη ψυχή του ανθρώπου, προσφέροντάς του ευγένεια και χάρη. Επιπλέον, η μουσική παιδεία ωριμάζει τον πολίτη και τον προετοιμάζει διανοητικώς, ώστε να γίνει επιδεκτικός της φιλοσοφικής παιδείας[254].

Η παιδευτική επίδραση της μουσικής κατά τον Αριστοτέλη εντοπίζεται στο ότι όταν ακούμε μια μελωδία χαιρόμαστε, λυπόμαστε, θυμώνουμε ή συγκινούμαστε ανάλογα με την ψυχική κατάσταση και το ήθος που εκφράζει ο ρυθμός και η μελωδία[255]. Ο άνθρωπος μιμείται ηρωικά πρότυπα που υπάρχουν μέσα στα τραγούδια και αντιδρά ανάλογα με τα προσωπικά του βιώματα. Συμπεραίνουμε λοιπόν, ότι η διάκριση των μελωδιών δεν γίνεται με αισθητικά, αλλά με ηθικά κριτήρια[256].

Η επίδραση των μελωδιών στους νέους είναι ανάλογη του ήθους τους. Για παράδειγμα, το ήθος της δωρικής αρμονίας είναι σοβαρό και ανδρείο, της φρυγικής είναι ενθουσιώδες. Έτσι, η δωρική μελωδία[257], πλησιάζει στις απαιτήσεις του φιλοσόφου για την παιδεία των νέων[258]. Για την παιδική ηλικία πάλι ο Αριστοτέλης θεωρεί ταιριαστή την λυδική μελωδία που είναι θρηνώδης και συμφωνεί με την πρέπουσα αγωγή συνδυάζοντας σεμνότητα και ήθος. Με αυτό τον τρόπο επέρχεται παιδευτική ωφέλεια στον μαθητή[259]. Ο Πλάτωνας αποδέχεται μόνο τη δωρική και

---

[250] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 5, 1340 b 11-12

[251] Düring, I., (1994): σ. 278

[252] Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 400 E, 410 D

[253] Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 400 E, 410 D

[254] Jeager, W., (1959): σ. 294

[255] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 5, 1340 a 39-40: « ἐν δὲ τοῖς μέλεσιν αὐτοῖς ἔστι μιμήματα τῶν ἠθῶν (καὶ τοῦτ᾽ ἐστὶ φανερόν· εὐθὺς γὰρ ἡ τῶν ἁρμονιῶν διέστηκε φύσις, ὥστε ἀκούοντας ἄλλως διατίθεσθαι καὶ μὴ τὸν αὐτὸν ἔχειν τρόπον πρὸς ἑκάστην αὐτῶν»

[256] Jeager, W., (1959): σ. 292. Υποστηρίζει ότι ο φιλόσοφος αναγνωρίζει το ηθικό περιεχόμενο της μουσικής και της αποδίδει εκπαιδευτική αξία.

[257] Η δωρική αρμονία μπορεί να εμφυσήσει την εγκράτεια και την πολεμική αρετή. Για παράδειγμα ο Πίνδαρος στον πρώτο Ολυμπιόνικο την παρουσιάζει ως την πλέον επιβλητική κι επίσημη. Βλ. Πινδάρου, *Ολυμπιόνικος*, 1.17 Επίσης και ο Πλάτωνας την θεωρεί την κομψότερη, καθώς η δωρική αρμονία καθρεφτίζει τον ακλόνητο οπλίτη στην μάχη και τον γενναίο στον θάνατο. Βλ. Πλάτωνος, Λάχης, 188 d, 139d, *Πολιτεία* Γ, 398e-399c

[258] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 7, 1342 b 12-17: «περὶ δὲ τῆς δωριστὶ πάντες ὁμολογοῦσιν ὡς στασιμωτάτης οὔσης καὶ μάλιστα ἦθος ἐχούσης ἀνδρεῖον. ἔτι δὲ ἐπεὶ τὸ μέσον μὲν τῶν ὑπερβολῶν ἐπαινοῦμεν καὶ χρῆναι διώκειν φαμέν, ἡ δὲ δωριστὶ ταύτην ἔχει τὴν φύσιν πρὸς τὰς ἄλλας ἁρμονίας, φανερὸν ὅτι τὰ Δώρια μέλη πρέπει παιδεύεσθαι μᾶλλον τοῖς νεωτέροις»

[259] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 7, 1342 b 29-33: «ἔτι δ᾽ εἴ τίς ἐστι τοιαύτη τῶν ἁρμονιῶν ἣ πρέπει τῇ τῶν παίδων ἡλικίᾳ διὰ τὸ δύνασθαι κόσμον τ᾽ ἔχειν ἅμα καὶ παιδείαν, οἷον ἡ λυδιστὶ φαίνεται πεπονθέναι μάλιστα τῶν ἁρμονιῶν»

φρυγική μελωδία θεωρώντας ότι η πρώτη προωθεί την ανδρεία, ενώ η δεύτερη την αισθαντικότητα και το θρησκευτικό αίσθημα. Οι υπόλοιπες απορρίπτονται από τον Πλάτωνα γιατί είναι θρηνώδεις ή χαλαρές[260].

Από την μουσική εκπαίδευση που προτείνει ο Αριστοτέλης απορρίπτει πληθώρα οργάνων μεταξύ των οποίων η βάρβιτος, η κιθάρα, η πηκτίς, ο αυλός, που είχαν χρησιμοποιηθεί παλαιότερα στην εκπαίδευση[261]. Τα δύο πρώτα συνδέονταν στην αρχαία παράδοση με συμπόσια και ερωτικές περιπέτειες[262] ενώ συχνά εμφανίζονταν ως όργανα του Διονύσου και των ακολούθων του. Ο αυλός, που διακρινόταν σαν όργανο από τον διαπεραστικό του ήχο, ήταν επίσης συνδεδεμένος με την διονυσιακή λατρεία. Κατά τον Αριστοτέλη, τον χρησιμοποιούσαν σε οργιαστικές μελωδίες που προκαλούσαν ισχυρά ψυχικά πάθη και εκστατική μανία στην ψυχή του ακροατή πράγμα το οποίο θα τον συνέδεε περισσότερο με την κάθαρση παρά με την μάθηση. Γι' αυτό το λόγο δεν θεωρείται ωφέλιμη η χρήση του στην εκπαίδευση[263]. Αξίζει να προσθέσουμε εδώ μια ακόμη αδυναμία του αυλού στην μουσική εκπαίδευση: δεν μπορεί να συνδυαστεί παίξιμο και τραγούδι ταυτόχρονα, παρακωλύοντας την διάνοια. Δινόταν ιδιαίτερη έμφαση στην αρχαιότητα στην εκτέλεση του μουσικού και φωνητικού μέρους από το ίδιο πρόσωπο.

Το μόνο όργανο το οποίο γίνεται αποδεκτό στην μουσική παιδεία είναι η επτάχορδη λύρα[264]. Η λύρα έχει εξάλλου μακρά ιστορία στην ελληνική παράδοση. Πολλές μυθικές φιγούρες, όπως ο Ορφέας ή οι επικοί αοιδοί, ο Δημόδοκος, ο Θάμυρις, συνόδευαν τα τραγούδια τους με αυτό το όργανο. Η ύπαρξη της λύρας μαρτυρείται τόσο στον μινωικό όσο και στον μυκηναϊκό πολιτισμό. Στην κλασσική εποχή μαζί με τον αυλό ήταν τα δύο γνωστότερα όργανα. Η επτάχορδη λύρα μπορεί να χρησιμοποιηθεί από ένα ερασιτέχνη μουσικό, καθώς δεν έχει ιδιαίτερη δυσκολία στην εκμάθησή της και είναι οικονομικά προσβάσιμη σε σχέση με άλλα μουσικά όργανα. Επίσης η λύρα μπορεί να συνοδευτεί από λόγο. Ως όργανο ήταν στενά συνδεδεμένο με την λατρεία του Απόλλωνα και αποτέλεσε το κύριο όργανο στην εκπαίδευση των νέων κατά την κλασσική περίοδο. Το ηχόχρωμα που εξέπεμπε χαρακτηριζόταν ευγενές, διαυγές, γαλήνιο και αρρενωπό. Γι' αυτό τον λόγο διέθετε μεγαλύτερο κύρος από τα άλλα όργανα ως προς την εκπαιδευτική της χρήση.

Μέσω των απόψεων του Αριστοτέλη για την μουσική στα *Πολιτικά*, μπορούμε να διακρίνουμε την σημαντική της θέση ως μορφωτικού αγαθού. Η μουσική παιδεία είναι έννοια πολύ ευρύτερη της μουσικής εκπαίδευσης και είναι ακριβώς αυτή που ενδιαφέρει τον φιλόσοφο ως προς την μόρφωση των νεαρών μαθητών. Η μουσική παιδεία περιλαμβάνει όλα εκείνα τα γνωστικά αντικείμενα που καλλιεργούν τον νου και την ψυχή. Έτσι και το μάθημα της μουσικής, ενταγμένο στο εκπαιδευτικό σύστημα βοηθά τους νέους να κατακτήσουν εκείνη την ηθική και πνευματική

---

[260] Πλάτωνος, *Πολιτεία*, Γ 398 E- 399C και Γεωργούλης, Κ., (1939): σ. 374
[261] Νικολάου, Ε., (2004): σ. 139
[262] West, M.L. – Litchfield, M., (2004): σ. 107 κ.ε. όπου αναφέρει την σαμβύκη ως γυναικείο όργανο, κατάλληλο για συνθέσεις και εκτελέσεις πονηρών ερωτικών τραγουδιών.
[263] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 7, 1341a 20-25
[264] Poehlmann, E., (2011), σ. 10 κ.ε.

ποιότητα η οποία θα τον κάνει άξιο να αποκαλείται αφενός σπουδαίος πολίτης, αφετέρου καλλιεργημένος ιδιώτης.

Ένα από τα σημαντικότερα οφέλη της μουσικής είναι πως βάσει της θεωρίας της *μιμήσεως*[265], ασκεί άμεση επιρροή στο *ήθος* της ψυχής, προβάλλοντας στον νέο ομοιώματα ευγενών χαρακτήρων καθιστώντας τον δεκτικό προς την απόκτηση ηθικών αρετών. Ως τεκμήριο της ομοιωματικής φύσεως της μουσικής με συναισθήματα και χαρακτήρες αξίζει να αναφερθεί η ομοιότητα που έχει με την ανθρώπινη φωνή και με την ευκολία να εκφράζει πλήθος συναισθημάτων[266]. Τα βασικά στοιχεία που συνδέουν την μουσική εκπαίδευση με την απόκτηση ηθικής αρετής είναι το έθος, η ηδονή και η μεσότητα.

Όπως γίνεται φανερό αυτή η θεώρηση του Αριστοτέλη είναι βαθύτατα ηθικοπλαστική και δεν αφήνει στον διδάσκοντα περιθώρια για αυτοσχεδιασμούς και καινοτομίες. Τα τραγούδια που πρέπει να διδαχτούν οι νέοι πρέπει να φέρουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά[267]. Από κάθε μουσικό κομμάτι μπορούμε να βρούμε παραδείγματα προς μίμηση. Όταν ακούμε ένα άσμα που αφηγείται την ιστορία ενός ήρωα, αντλούμε ευχαρίστηση από τις περιπέτειές του. Κι αντίστοιχα με ένα κομμάτι που υπερισχύει η θλίψη δοκιμάζουμε το εν λόγω συναίσθημα και μαθαίνουμε για την φύση του. Ταυτόχρονα, να αναφερθεί ότι οι μαθητές προορίζονται να γίνουν επαρκείς ακροατές κι όχι επαγγελματίες δεξιοτέχνες. Επιπλέον, το χρονικό σημείο μέχρις ότου θα παίρνουν μέρος σε μουσικές παραστάσεις λήγει στην μαθητική ηλικία.

Από τις μουσικές αρμονίες που εγκρίνονται στην εκπαίδευση, προβάλλεται έντονα η δωρική αρμονία[268], ως κατεξοχήν ελληνική, ως αναντίρρητα συνδεδεμένη με την εγκράτεια και την ανδρεία, αρετές βασικές για τον τύπο πολίτη που επιθυμεί ο φιλόσοφος. Επίσης, η κατοχή περισσότερων νοτών σε σχέση με άλλες αρμονίες της έδινε το πλεονέκτημα της μουσικής ποικιλίας. Όπως ειπώθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, από τα μουσικά όργανα απορρίφθηκε όποιο απαιτούσε ιδιαίτερη δεξιοτεχνία (π.χ. βάρβιτος) ή όποιο ήταν απρεπές (π.χ. σαμβύκη)[269]. Μετά την απόρριψη του αυλού, ο φιλόσοφος θεωρεί καταλληλότερη για την μουσική παιδεία την επτάχορδη λύρα. Ήταν οικονομικά προσιτή, εύκολη στην εκμάθηση και μπορούσε να συνοδευτεί το παίξιμό της από τραγούδι.

Οι στόχοι της μουσικής στην εκπαίδευση παρουσιάζουν μια αλληλουχία μεταξύ τους. Η μουσική βοηθά τους νέους να έχουν τις πρέπουσες συναισθηματικές αντιδράσεις, αλλά τους προκαλεί ευχαρίστηση. Αλλά και στην ενήλικη ζωή η μουσική είναι από τους προσφορότερους τρόπους να διάγει ο πολίτης την *σχόλην*. Η μουσική παιδεία συντελεί άλλωστε στην απόκτηση της *φρόνησης* που αποτελεί βασική αρετή του πολίτη. Για τον Αριστοτέλη, στους πολίτες δεν πρέπει να

---

[265] Ross, W. D., (2005): σ. 399-400, 403
[266] Παλαμιώτου- Θωμαΐδου, Κ., (1999): σ. 310-318
[267] Ντέλιος, Γ., (2016): σ. 37
[268] Νικολάου, Ε., (2004): σ. 146. Ο Δώριος τρόπος ανήκε στις ηθικότατες αρμονίες. Βλ και Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 7, 1342 a 1-4
[269]Anderson, W.D., (1966): σ. 132 κ.ε. σχετικά με το θέμα του ήθους των μουσικών οργάνων

απαγορεύεται κανένα είδος ψυχαγωγίας. Οι άνθρωποι διαθέτουν τέτοια παιδεία ώστε να διακρίνουν ποιο είδος ψυχαγωγίας είναι ωφέλιμο γι' αυτούς.

Τρεις αξίες θα πρέπει να επιδιώκονται για την μουσική παιδεία: το *μέσον*, το *δυνατόν* και το *πρέπον*[270]. Ο Barker πιστεύει ότι το *μέσον* επιτυγχάνεται με την δωρική αρμονία. Το *δυνατόν* αναφέρεται στις χαμηλού τόνου αρμονίες –όπως είναι η φρυγική- που θα πρέπει να προτιμούν οι ώριμοι άνθρωποι. Το πρέπον μπορεί να προσεγγιστεί μέσω της λυδικής αρμονίας, η οποία περιέχει συνδυασμό ομορφιάς και παιδείας[271].

Στην πραγματικότητα, στο γενικό πλαίσιο της πόλης, δεν υποβιβάζεται κάποιο είδος μουσικής, αλλά καθένα επιτελεί την λειτουργία του. Οι κοινωνικές, ψυχολογικές και εκπαιδευτικές ιδιαιτερότητες των ατόμων καθορίζουν και την ποικιλία των μουσικών ειδών. Η μουσική, συνοψίζοντας, ασκεί τις αισθήσεις και με ευχάριστο τρόπο δημιουργεί ελεύθερους ανθρώπους. Από την εκπαιδευτική θεωρία του Αριστοτέλους δεν θα μπορούσε να λείπει η μουσική γιατί ουσιαστικά συμβάλει στην ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού.

Μουσικός και πόλη

Εντύπωση προκαλεί ο χαρακτηρισμός των δεξιοτεχνών της μουσικής από τον φιλόσοφο ως βάναυσους[272] : «ἀλλὰ καὶ βαναύσους καλοῦμεν τοὺς τοιούτους» και εξαιτίας αυτής της πεποίθησης απαγορεύει στους πολίτες να ασχοληθούν επαγγελματικά με την μουσική. Αυτό συμβαίνει για την θεωρεί ανάρμοστη ασχολία που – αν γίνεται σε επαγγελματικό επίπεδο- είναι ικανή να αποσπάσει τον πολίτη από τις ευθύνες που έχει αναλάβει για τα κοινά[273].

Πιο αναλυτικά, στα αποσπάσματα που ακολουθούν ο φιλόσοφος πραγματεύεται τους λόγους για τους οποίους κατατάσσει τους επαγγελματίες μουσικούς στην κατηγορία των *βάναυσων*:

Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 3, 1337 b 15-22

> ἔστι δὲ καὶ τῶν ἐλευθερίων ἐπιστημῶν μέχρι μὲν τινὸς ἐνίων μετέχειν οὐκ ἀνελεύθερον, τὸ δὲ προσεδρεύειν λίαν πρὸς ἀκρίβειαν ἔνοχον ταῖς εἰρημέναις βλάβαις. ἔχει δὲ πολλὴν διαφορὰν καὶ τὸ τίνος ἕνεκεν πράττει τις ἢ μανθάνει· τὸ μὲν γὰρ αὑτοῦ χάριν ἢ φίλων ἢ δι᾽ ἀρετὴν οὐκ ἀνελεύθερον, ὁ δὲ ταὐτὸ τοῦτο πράττων δι᾽ ἄλλους πολλάκις θητικὸν καὶ δουλικὸν δόξειεν ἂν πράττειν.

---

[270]Barker, E., (1946): σ. 344, 352 και Kraut, R., (1997): σ. 213

[271] Νικολάου, Ε., (2004): σ. 163

[272] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 5, 1339 b 8-9 και Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 7, 1342 a 16-28 και

[273] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 6, 1341 a 6-9: «μήτε ἐμποδίζειν πρὸς τὰς ὕστερον πράξεις, μήτε τὸ σῶμα ποιεῖν βάναυσον καὶ ἄχρηστον πρὸς τὰς πολεμικὰς καὶ πολιτικὰς ἀσκήσεις, πρὸς μὲν τὰς χρήσεις ἤδη πρὸς δὲ τὰς χρήσεις ὕστερον»

Ακόμα και η ενασχόληση με κάποιες ελευθέριες επιστήμες μέχρι ενός ορίου δεν είναι κάτι ανελεύθερο, αλλά η μεγάλη αφοσίωση για την τέλεια εκμάθηση είναι κατακριτέα λόγω των αρνητικών επιπτώσεων που έχουν αναφερθεί. Υπάρχει μεγάλη διαφορά μεταξύ των σκοπών για τους οποίους κάποιος κάνει ή μαθαίνει κάτι. Εάν κάποιος το κάνει προς χάριν του εαυτού του ή των φίλων του ή της αρετής δεν αποτελεί γνώρισμα ανελευθερίας, ενώ αυτός που το κάνει για άλλους φαίνεται τις περισσότερες φορές ότι κάνει κάτι χειρωνακτικό και δουλικό.

Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 5, 1341 b 8-18

ἐπεὶ δὲ τῶν τε ὀργάνων καὶ τῆς ἐργασίας ἀποδοκιμάζομεν τὴν τεχνικὴν παιδείαν (τεχνικὴν δὲ τίθεμεν τὴν πρὸς τοὺς ἀγῶνας· ἐν ταύτῃ γὰρ ὁ πράττων οὐ τῆς αὑτοῦ μεταχειρίζεται χάριν ἀρετῆς, ἀλλὰ τῆς τῶν ἀκουόντων ἡδονῆς, καὶ ταύτης φορτικῆς, διόπερ οὐ τῶν ἐλευθέρων κρίνομεν εἶναι τὴν ἐργασίαν, ἀλλὰ θητικωτέραν· καὶ βαναύσους δὴ συμβαίνει γίγνεσθαι· πονηρὸς γὰρ ὁ σκοπὸς πρὸς ὃν ποιοῦνται τὸ τέλος· ὁ γὰρ θεατὴς φορτικὸς ὢν μεταβάλλειν εἴωθε τὴν μουσικήν, ὥστε καὶ τοὺς τεχνίτας τοὺς πρὸς αὐτὸν μελετῶντας αὐτούς τε ποιούς τινας ποιεῖ καὶ τὰ σώματα διὰ τὰς κινήσεις

Δεν αποδεχόμαστε την επαγγελματική εκπαίδευση στις εκτελέσεις και στο παίξιμο των οργάνων (επαγγελματική εκπαίδευση χαρακτηρίζουμε αυτή που αφορά τις αναμετρήσεις). Διότι σε αυτήν ο εκτελεστής δεν παίρνει μέρος προς χάριν της αρετής αλλά προς χάριν της ευχαρίστησης των ακροατών, μιας κατώτερης ηθικά ευχαριστήσεως. Γι' αυτό το λόγο θεωρούμε ότι αυτή η εργασία δεν είναι ίδιον των ελευθέρων πολιτών, αλλά των βάναυσων. Και συμβαίνει οι επαγγελματίες μουσικοί να γίνονται βάναυσοι καθώς ο σκοπός προς τον οποίο στοχεύουν δεν είναι καλός. Ο θεατής όντας κατώτερος ηθικά, επηρεάζει την μουσική, ώστε και τον εκτελεστή που κάνει παράσταση για αυτόν να κάνει όμοιο με αυτόν (στον χαρακτήρα) και στο σώμα εξαιτίας των κινήσεων.

Συνοψίζοντας, το πρώτο απόσπασμα υπογραμμίζει ότι η τέλεια εκμάθηση μιας τέχνης και η συνεχής προσπάθεια εξέλιξης σε αυτήν θα μπορούσε να θεωρηθεί κάτι αρνητικό. Ο Αριστοτέλης θεωρούσε ότι η συνεχής προσήλωση στην μουσική καθιστά τον μέλλοντα πολίτη ανίκανο στους άλλους τρόπους ζωής, δηλαδή τον πολιτικό και στρατιωτικό τομέα. Συνεπώς αυτός είναι ο πρώτος λόγος για τον οποίο ο επαγγελματίας διακρίνεται από τον ιδανικό πολίτη.

Ο δεύτερος λόγος έγκειται στον σκοπό του επαγγέλματος του μουσικού, δηλαδή την διασκέδαση του κοινού. Ο φιλόσοφος θεωρεί τον σκοπό κακό και μακρία από την αρετή. Ο δημιουργός προκειμένου να καταστήσει το δημιούργημά του ευχάριστο και αποδεκτό στο κοινό, το οποίο αποτελείται και από κατώτερα κοινωνικά στρώματα, πρέπει να ανταπεξέλθει στις ιδιαίτερες προτιμήσεις του, που μπορεί να απέχουν από τις επιταγές της αρετής, όπως η ηθική εξύψωση του κοινού. Ο καλλιτέχνης δεν δύναται να εκφράσει κάτι ανώτερο μέσω της τέχνης του, συνεπώς δεν μπορεί και ο ίδιος να εξυψωθεί. Σίγουρα, δεν θα πρέπει να θεωρηθούν ανήθικες ή ακατάλληλες για την παίδευση του κοινού όλες οι παραστάσεις μουσικής, αλλά σε γενικές γραμμές πρέπει να φαίνοντας εύπεπτες κι απλοϊκές στα αυτιά του καλλιεργημένου ακροατή.

3.6.: Απαγορεύσεις και τιμωρίες προς χάριν της παιδείας

Η εκπαίδευση για τον Αριστοτέλη περιλαμβάνει μια σειρά από απαγορεύσεις και τιμωρίες με σκοπό την αποτελεσματική διαπαιδαγώγηση των νέων. Οι παιδονόμοι, για παράδειγμα, είναι υπεύθυνοι για την ηθική διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Γι' αυτό τον λόγο θα πρέπει κατά την τρυφερή παιδική ηλικία να τα απομακρύνουν από τον επιβλαβή συγχρωτισμό με τους δούλους της οικίας[274]. Θεωρείται ότι οι ασχολίες των δούλων δεν προωθούν την καλλιέργεια των παιδιών και ενδεχομένως ο τρόπος συμπεριφοράς τους δεν αποτελεί πρότυπο προς μίμηση.

Ταυτόχρονα κάποιες από τις καλές τέχνες, όπως η γλυπτική και η ζωγραφική, όταν αναπαριστούν αισχρές πράξεις, οδηγούν τους νέους σε ηθική παρακμή[275]. Επιπλέον δεν ωφελεί σε τίποτα τα παιδιά ο ίαμβος και η κωμωδία[276] γι' αυτό απορρίπτονται εξ' ολοκλήρου αφού τα εξαχρειώνουν. Από αυτή την άποψη δεν βρίσκεται μακριά και ο Πλάτων που υποστήριξε ότι η τραγωδία και η κωμωδία ενέχουν κινδύνους[277] ως προς την διαμόρφωση ενός σωστού χαρακτήρα για τα παιδιά. Οι απόψεις των δύο φιλοσόφων, στην σύγχρονη εποχή προβληματίζουν. Πλέον, το δράμα, οι θεατρικές παραστάσεις, θεωρείται ότι σφυρηλατούν τον χαρακτήρα των μικρών παιδιών με την αμεσότητα που τις διακατέχει. Ο περιορισμός και στις μέρες μας είναι ο εξής: τα πρότυπα που προβάλλουν και ο τρόπος παρουσίασης των θεατρικών έργων πρέπει να απευθύνεται με σεβασμό και ευαισθησία στην νεαρή ηλικία των παιδιών και να είναι απαλλαγμένα τα έργα από αρνητικά παραδείγματα.

Σε άλλο σημείο ο Αριστοτέλης, θίγει τα σχετικά με τον τρόπο συμπεριφοράς των πολιτών κατά τις ώρες ψυχαγωγίας. Θεωρεί μάλιστα ότι ο τρόπος συμπεριφοράς τους τον ελεύθερο χρόνο είναι δείγμα διαχωρισμού των καλλιεργημένων πολιτών από τους βάναυσους. Πιο αναλυτικά, ο ενάρετος άνθρωπος, επιλέγει τα ακούσματά του και τα θεάματα που θα παρακολουθήσει αφήνοντας έξω εκείνα που δεν ακολουθούν το πνεύμα του και την ποιότητα του χαρακτήρα του εν αντιθέσει με τον αμόρφωτο[278]. Ο φιλόσοφος προσπαθεί να εξηγήσει ότι όταν κάποιος άνθρωπος είναι ή διαμορφώνεται ώστε να γίνει ενάρετος πολίτης πρέπει να κουβαλά την αρετή αυτή σε όλες τις στιγμές του βίου του να μην προσποιείται. Η σωστή αγωγή προσδιορίζει κάθε στιγμή της ζωής[279], όπως της ώρες της σχόλης και του γέλιου ακόμα. Η συνύπαρξη ενός αισχρολόγου ανθρώπου με έναν καλλιεργημένο είναι αδύνατη ακόμα και σε στιγμές γέλιου αφού ο πρώτος θα γελάσει με αισχρά πράγματα την ίδια στιγμή που ο

[274] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 17, 1336 a 39-41: «ἐπισκεπτέον δὲ τοῖς παιδονόμοις τὴν τούτων διαγωγήν, τήν τ᾽ ἄλλην καὶ ὅπως ὅτι ἥκιστα μετὰ δούλων ἔσται»

[275] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 17, 1336 b 14-16: «ἐπεὶ δὲ τὸ λέγειν τι τῶν τοιούτων ἐξορίζομεν, φανερὸν ὅτι καὶ τὸ θεωρεῖν ἢ γραφὰς ἢ λόγους ἀσχήμονας. ἐπιμελὲς μὲν οὖν ἔστω τοῖς ἄρχουσι μηθέν, μήτε ἄγαλμα μήτε γραφήν, εἶναι τοιούτων πράξεων μίμησιν»

[276] Αριστοτέλους, *Ρητορική*, Β 6, 1384 b 9-11 και *Πολιτικά*, Η 17, 1336 b 20-23: «τοὺς δὲ νεωτέρους οὔτ᾽ ἰάμβων οὔτε κωμῳδίας θεατὰς ἐατέον, πρὶν ἢ τὴν ἡλικίαν λάβωσιν ἐν ᾗ καὶ κατακλίσεως ὑπάρξει κοινωνεῖν ἤδη καὶ μέθης, καὶ τῆς ἀπὸ τῶν τοιούτων γιγνομένης βλάβης ἀπαθεῖς ἡ παιδεία ποιήσει πάντως»

[277] Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 395 C-E

[278] Cauquelin, A., (2005): σ. 24

[279] Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, Δ 14, 1128 a 18-22

δεύτερος θα τα θεωρήσει απαράδεκτα προς συζήτηση[280]. Στην ευνομούμενη πολιτεία ακόμα και η ψυχαγωγία οφείλει να ακολουθεί ορισμένους κανόνες ευπρέπειας. Εξάλλου, η σωστή συμπεριφορά σε όλες τις εκδηλώσεις της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής δεν είναι μόνο ένδειξη παιδείας αλλά και συμμόρφωσης με τις επιταγές του νομοθέτη[281]. Οι χρήση αισχρών λόγων και άσεμνων αστείων έχει διπλή ζημιά: ο άνθρωπος τείνει να συμπεριφέρεται σύμφωνα με τον τρόπο με τον οποίο εκφράζεται και έπειτα τα παιδιά του τείνουν με την σειρά τους να μιμηθούν και να αναπαράγουν αυτά που βλέπουν και ακούνε στο οικείο τους περιβάλλον[282]. Ο Αριστοτέλης ορθά επιθυμεί να τα προστατεύσει από τα άσχημα πρότυπα θέτοντας όρια[283] και προτείνοντας τα παραδείγματα προς μίμηση και προς αποφυγήν.

Η παιδαγωγική επιστήμη μέχρι και σήμερα κάνει λόγο για την χρήση της τιμωρίας ως μεθόδου ανατροφής[284] αφού πρόκειται άλλωστε για ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα ζητήματα. Ο Πλάτων όσο και ο Αριστοτέλης αποδέχονταν την λεκτική και σωματική τιμωρία ως παιδευτική μέθοδο τόσο προς τα παιδιά, όσο και προς τους πολίτες[285]. Ο Αριστοτέλης μάλιστα προτείνει σωματική τιμωρία – συγκεκριμένα ποινές και ραβδισμούς- για τους νεαρούς που αψηφούν τις απαγορεύσεις ενώ παραδέχεται ότι οι ποινές είναι εξευτελιστικές για ενήλικες Αθηναίους πολίτες καθότι αρμόζουν μόνο σε ανδράποδα[286]. Όσον αφορά τον Πλάτωνα, δίνει το ελεύθερο στους γονείς, τους παιδαγωγούς και τις τροφούς, με απειλές και κτυπήματα να παρέμβουν όταν διαπιστώνεται άσχημη συμπεριφορά από το παιδί[287]. Στην σύγχρονη παιδαγωγική βέβαια, η σωματική τιμωρία δεν είναι η πιο πρόσφορη λύση και υπάρχουν δεκάδες άλλοι τρόποι να μετριαστεί και να αποφευχθεί η ανεπιθύμητη συμπεριφορά.

Η τιμωρία ως μέσο ανατροφής δεν δύναται να επιτύχει έναν σκεπτόμενο και ενεργητικό άνθρωπο. Αντιθέτως, οι μελλοντικοί πολίτες θα έχουν πάντοτε τον φόβο να τους καθοδηγεί και ενδεχομένως να μην εκφράζουν εύκολα την προσωπική τους γνώμη. Γι’ αυτό το λόγο οι παιδαγωγοί κάθε κοινωνίας οφείλουν να σέβονται και να περιβάλλον τους νέους με πνεύμα αγάπης και κατανόησης, ώστε να εκδηλώνουν τα ιδιαίτερα χαρίσματά τους προς όφελος του εαυτού τους και της κοινωνίας.

---

[280] Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Δ 14, 1128 a 18-22
[281] Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Δ 14, 1128 a 30-31
[282] Γιαννακόπουλος, Κ., (1961): σ. 45
[283] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 17, 1336 b 5-7: «ὸν νομοθέτην ἐξορίζειν (ἐκ τοῦ γὰρ εὐχερῶς λέγειν ὁτιοῦν τῶν αἰσχρῶν γίνεται καὶ τὸ ποιεῖν σύνεγγυς)· μάλιστα μὲν οὖν ἐκ τῶν νέων, ὅπως μήτε λέγωσι μήτε ἀκούωσι μηδὲν τοιοῦτον»
[284] Βερτσέτης, Α., (2007): σ. 3-15
[285] Κουμάκης, Γ., (2015): βλ. κεφ. *Καίρια σημεία της δικαιοσύνης κατά Πλάτωνα και Αριστοτέλη*
[286] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 17, 1336 b 8-12: «ἐὰν δέ τις φαίνηταί τι λέγων ἢ πράττων τῶν ἀπηγορευμένων, τὸν μὲν ἐλεύθερον μὲν μήπω δὲ κατακλίσεως ἠξιωμένον ἐν τοῖς συσσιτίοις ἀτιμίαις κολάζειν καὶ πληγαῖς, τὸν δὲ πρεσβύτερον τῆς ἡλικίας ταύτης ἀτιμίαις ἀνελευθέροις ἀνδραποδωδίας χάριν»
[287] Πλάτωνος, *Πρωταγόρας,*325 D, 326 E

3.7.: Οικογένεια, δάσκαλος, νόμοι: φορείς παιδείας

Ο Αριστοτέλης υπήρξε πρωτοπόρος για την εποχή του διατυπώνοντας την πίστη του ότι η παιδεία είναι δυναμική και πολυδιάστατη έννοια. Η παιδεία κατ' αυτόν συνδέεται με όλες τις πτυχές του ανθρώπινου βίου και το εκάστοτε εκπαιδευτικό σύστημα δεν αποτελεί ούτε τον αποκλειστικό ούτε τον μοναδικό φορέα ηθικής διαπαιδαγώγησης των νέων.

Ας αναλύσουμε ανάποδα τον τίτλο του κεφαλαίου εξετάζοντας πρώτα την συνεισφορά των νόμων. Ο φιλόσοφος φέρει προς συζήτηση μια πολύ προωθημένη για την εποχή τοποθέτηση: ο νόμος διαπαιδαγωγεί εφόσον η τήρησή του γίνεται εκουσίως και όχι λόγω του φόβου της τιμωρίας που ακολουθεί την παράβασή του. Ταυτόχρονα η ηθικοπλαστική αξία του νόμου δεν είναι δεδομένη, αλλά εξαρτάται από τον αν είναι δημιουργημένος με συνετό τρόπο και από το αν καταφέρει να εθίσει τους νέους στο σωστό τρόπο ζωής.[288] Με αυτόν τον τρόπο η πίστη στους νόμους διαφυλάττει την κοινωνία από την απληστία[289] και τις κοινωνικές ανωμαλίες. Το πρόβλημα που ανακύπτει είναι η γενική χροιά του νόμου και η αδυναμία να προβλέψει όλες τις εκφάνσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας, πράγμα που καθιστά αδύνατον να ανταποκρίνεται επακριβώς σε όλες τις περιστάσεις[290]. Από την άλλη πλευρά όμως ένας νόμος ασχέτως αν δεν εφαρμόζεται παντού δεν πρέπει να καταργείται αλλά μα βελτιώνεται. Άλλωστε ο φιλόσοφος φρονεί ότι η εύκολη κατάργηση του νόμου δημιουργεί άσχημε ς συνήθειες στους πολίτες και καθιστά τους νόμους ανίσχυρους[291].

Οι νόμοι σκοπό έχουν να προσανατολίσουν τους πολίτες στην αρετή και να οδηγήσουν την πόλη στην ευδαιμονία, γι' αυτό τον λόγο αντιπροσωπεύουν τον απώτερο σκοπό την πόλης.[292] Ουσιαστικά, η επίδραση του νόμου είναι μηδαμινή αν οι πολίτες -κάθε μορφής πολιτεύματος- δεν έχουν εθιστεί[293] μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος να τους σέβονται και να τους εφαρμόζουν. Συνεπώς, οι νόμοι της πολιτείας έχουν παιδευτικό χαρακτήρα για τους νέους: διαμορφώνουν τον χαρακτήρα τους, τους εθίζουν στην τήρηση της ευνομίας και βελτιώνουν την ποιότητα ζωής τους.

---

[288] Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β 1, 1103 b 3-5: « οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθούς, καὶ τὸ μὲν βούλημα παντὸς νομοθέτου τοῦτ᾽ ἐστίν, ὅσοι δὲ μὴ εὖ αὐτὸ ποιοῦσιν ἁμαρτάνουσιν»

[289] Κούτρας, Δ., (1998): σ. 116

[290] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 10, 1329 b 27-35

[291] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Β 8 1269 a 12-16, 20-25

[292] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 3, 1325 a 7-10 και Τερέζης, Χ., (1998)

[293] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ε 9, 1310 a 14-19: «ὄφελος γὰρ οὐθὲν τῶν ὠφελιμωτάτων νόμων καὶ συνδεδοξασμένων ὑπὸ πάντων τῶν πολιτευομένων, εἰ μὴ ἔσονται εἰθισμένοι καὶ πεπαιδευμένοι ἐν τῇ πολιτείᾳ, εἰ μὲν οἱ νόμοι δημοτικοί, δημοτικῶς, εἰ δ᾽ ὀλιγαρχικοί, ὀλιγαρχικῶς. εἴπερ γὰρ ἔστιν ἐφ᾽ ἑνὸς ἀκρασία, ἔστι καὶ ἐπὶ πόλεως» Βλ. και Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Β 8, 1269 a 20-21.

Ένα ακόμα παράγοντας που έχει παιδαγωγικό ρόλο είναι ο δάσκαλος[294]. Συγκεκριμένα οι εύποροι πολίτες απασχολούσαν τους παιδονόμους, που ήταν υπεύθυνοι για την φροντίδα των παιδιών μέχρι τα επτά τους έτη και κυρίως με την διαφύλαξη της παιδικότητάς τους από άσεμνα ακούσματα, θεάματα και συναναστροφές. Τα παιδιά μιμούνται συμπεριφορές κι ακούσματά τους, συνεπώς είναι αναγκαία η διαφύλαξη από αρνητικές επιρροές που βλάπτουν τον ηθικό τους προσανατολισμό. Το έργο του παιδονόμου είναι εξαιρετικά υπεύθυνο εφόσον κάθε θέση που διατυπώνει επιδρά στον σχηματισμό μιας ανθρώπινης ύπαρξης. Τα λόγια και οι πράξεις του πρέπει να είναι παράδειγμα προς μίμηση και κυρίως να συμφωνούν πάντοτε με την ιδιότητα του δασκάλου και φέρει. Ο φιλόσοφος δεν αναφέρεται αναλυτικά στον τρόπο διδασκαλίας ή στα γνωρίσματα που πρέπει να διαθέτει ο παιδαγωγός, απλά προτείνει στους νέους να τον σέβονται και να συμμορφώνονται με τις υποδείξεις του[295].

Σημαντική διάσταση στην παιδεία των νέων έχει για τον Αριστοτέλη, η οικογένεια, επειδή συνιστά τον βασικό πυρήνα της κοινωνίας και το θεμέλιο στη βάση του οποίου δομείτο το πολίτευμα. Από την οικογένεια, ακόμα, πηγάζουν οι αξίες που συνιστούν τον ιδιώτη, το κράτος, την δικαιοσύνη: «διὸ ἐν οἰκίᾳ πρῶτον ἀρχαὶ καὶ πηγαὶ φιλίας καὶ πολιτείας καὶ δικαίου»[296]. Στην οικογένεια επαφίεται η διαμόρφωση του χαρακτήρα του παιδιού, διότι διδάσκει τις αξίες που θα ακολουθήσει στην κοινωνική του ζωή ως ενήλικος. Η οποιαδήποτε αρνητική επιρροή της οικογένειας θα εντοπιστεί αναμφίβολα στην μετέπειτα ζωή του νέου με την μορφή μιας υπερβολής ή μιας έλλειψης. Για παράδειγμα ο Αριστοτέλης φρονεί ότι η ελαχιστοποίηση των ελαττωμάτων της πλεονεξίας και της κακίας με σκοπό την διάπλαση ηθικών πολιτών θα επιτευχθεί μόνο με την συμβολή της οικογένειας[297]. Με λίγα λόγια ελάττωμα που επικροτείται μέσα στην οικογένεια σίγουρα θα γιγαντωθεί. Το γεγονός αυτό υπογραμμίζει άλλωστε και η σύγχρονη παιδαγωγική επιστήμη[298].

Η ανάληψη της ευθύνης για την παιδεία των μαθητών είναι θέμα τόσο της οικογένειας και των δασκάλων όσο και της πολιτείας[299]. Η τελευταία είναι μάλιστα που οφείλει να ελέγχει τις κυριότερες παραμέτρους της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

---

[294] *Παιδονόμος* Βλ. Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Δ 15, 1300, a 4-5: «παιδονόμος δὲ καὶ γυναικονόμος, καὶ εἴ τις ἄλλος ἄρχων κύριός ἐστι τοιαύτης ἐπιμελείας»

[295] Γιαννακόπουλος, Κ., (1961): σ. 31 και Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Γ 12, 1119 b 13-14

[296] Αριστοτέλους, *Ηθικά Ευδήμεια,* Η 10, 1242 b 1-3

[297] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η 2, 1323 b 32-33: «οὐθὲν δὲ καλὸν ἔργον οὔτ᾽ ἀνδρὸς οὔτε πόλεως χωρὶς ἀρετῆς καὶ φρονήσεως» και Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Α 13, 1260 b 7-20: «ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων διωρίσθω τὸν τρόπον τοῦτον· περὶ δ' ἀνδρὸς καὶ γυναικός, καὶ τέκνων καὶ πατρός, τῆς τε περὶ ἕκαστον αὐτῶν ἀρετῆς καὶ τῆς πρὸς σφᾶς αὐτοὺς ὁμιλίας, τί τὸ καλῶς καὶ μὴ καλῶς ἐστι, καὶ πῶς δεῖ τὸ μὲν εὖ διώκειν τὸ δὲ κακῶς φεύγειν, ἐν τοῖς περὶ τὰς πολιτείας ἀναγκαῖον ἐπελθεῖν. ἐπεὶ γὰρ οἰκία μὲν πᾶσα μέρος πόλεως, ταῦτα δ' οἰκίας, τὴν δὲ τοῦ μέρους πρὸς τὴν τοῦ ὅλου δεῖ βλέπειν ἀρετήν, ἀναγκαῖον πρὸς τὴν πολιτείαν βλέποντας παιδεύειν καὶ τοὺς παῖδας καὶ τὰς γυναῖκας, εἴπερ τι διαφέρει πρὸς τὸ τὴν πόλιν εἶναι σπουδαίαν καὶ τοὺς παῖδας εἶναι σπουδαίους καὶ τὰς γυναῖκας σπουδαίας. ἀναγκαῖον δὲ διαφέρειν· αἱ μὲν γὰρ γυναῖκες ἥμισυ μέρος τῶν ἐλευθέρων, ἐκ δὲ τῶν παίδων οἱ κοινωνοὶ γίνονται τῆς πολιτείας»

[298] Βλ και Πυργιωτάκης, Ι., (2009) και Ξωχέλλης, Π., (2018)

[299] Κωνσταντέλος, Δ., (2007) στο άρθρο του «Διατήρηση και Εξάπλωση των Ελληνικών αξιών μέσω Επιστημονικών Κέντρων»

Ας τονιστεί όμως το εξής: αν και η πόλη είναι ένα διαρκές σχολείο για τον πολίτη δεν μπορεί να αντικαταστήσει την οργανωμένη παροχή εκπαίδευσης που εγγυάται το σχολείο διότι αφενός είναι συστηματική μάθηση και αφετέρου διαπλάθει τους μαθητές προς την ηθική από τρυφερή ηλικία.

4.1.: Η παιδεία τελειοποιεί τον άνθρωπο

Άποψη του Αριστοτέλη είναι ότι η φύση διαμορφώνει το ανθρώπινο ήθος αλλά δεν είναι ο μοναδικός παράγοντας που συντελεί σε αυτό. Αντιθέτως, χωρίς την βοήθεια ορθής παιδείας και η πιο χαρισματική φύση καταστρέφεται. Η παιδεία είναι εκείνη που θα φωτίσει τα χαρίσματα του κάθε ανθρώπου. Πιο συγκεκριμένα, ο φιλόσοφος φρονεί ότι ο νέος διαπλάθει τον χαρακτήρα του όχι μόνο εξαιτίας της φυσικής του ροπής αλλά και μέσω της συνήθειας και της διδασκαλίας παρότι ο κανόνας μπορεί να μην εφαρμόζεται σε όλους τους νέους[300].

Διαχρονικά ήδη από τη πλατωνική και σωκρατική σκέψη ο άνθρωπος τελειοποιείται κατακτώντας την αληθή γνώση μέσω της αγωγής[301]. Ο J. A. Comenius[302] δεν έχει αντίθετη άποψη αφού ονομάζει τον άνθρωπο «ζώον παιδευτόν» και τα σχολεία τα αποκαλεί «εργαστήρια ανθρωπισμού». Ουσιαστικά, το παιδί μπαίνει στην σχολική τάξη ακριβώς επειδή προσδοκάται η πρόοδός του μέσω της διδασκαλίας αλλιώς δεν θα υπήρχε λόγος για την εκπαίδευσή του. Οι J. Locke και J.J. Rousseau, θεωρούν ότι η εκπαίδευση οφείλει να προσφέρει στην κοινωνία ηθικούς ανθρώπους και ο ρόλος της στοχευμένης αγωγής είναι να συμπληρώνει ό,τι λείπει από την φύση[303]. Ο Locke δεν διαφωνεί με τον Αριστοτέλη ότι τα γνωρίσματα του ανθρώπινου χαρακτήρα ολοκληρώνονται μέσα από την εκπαίδευση[304] και ότι είναι ευτυχής συνθήκη η συνύπαρξη ενός υγιούς μυαλού με ένα υγιές σώμα. Το ίδιο και ο Rousseau: τοποθετεί στο επίκεντρο την βελτίωση της ανθρώπινης φύσης. Ο δάσκαλος οφείλει να διώξει το κακό από τις αισθήσεις του παιδιού και να το εμποδίσει να πράξει το κακό σε άλλους. Μέσα από την παρατήρηση της φύσης, την ανάπτυξη της λογικής και της αμφιβολίας οδηγείται στην πίστη προς την ύπαρξη ενός ανώτερου όντος, του Θεού[305]. Στο έργο του, Περί Παίδων Αγωγής, δεν τονίζεται τόσο η συμβολή της παιδείας στην ανάπτυξη των νοητικών ικανοτήτων του παιδιού, όσο η ενίσχυση του πνεύματός του ώστε να αντιστέκεται στο κακό και την διαφθορά. Ο Rousseau δίνει πρωταρχικό ρόλο στην ηθική μόρφωση των παιδιών και συνάμα αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο ως ολότητα, όπως προαναφέρθηκε. Εξαιτίας άλλωστε, αυτής της πεποίθησης δίνει προτεραιότητα όχι στην εκπαίδευση του σώματος, αλλά και του πνεύματος. Μέσω της αγωγής επέρχεται η σωματική, πνευματική και ηθική εξέλιξη του νέου[306]. Εν κατακλείδι, ο Rousseau έθεσε ως στόχο της εκπαίδευσης τον άνθρωπο: «Το επάγγελμα που θέλω να του διδάξω είναι η ζωή. Βγαίνοντας από τα

[300] Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Κ 9, 1179 b 17-26: «ἀγαπητὸν δ' ἴσως ἐστὶν εἰ πάντων ὑπαρχόντων δι' ὧν ἐπιεικεῖς δοκοῦμεν γίνεσθαι, μεταλάβοιμεν τῆς ἀρετῆς. γίνεσθαι δ' ἀγαθοὺς οἴονται οἳ μὲν φύσει οἳ δ' ἔθει οἳ δὲ διδαχῇ. τὸ μὲν οὖν τῆς φύσεως δῆλον ὡς οὐκ ἐφ' ἡμῖν ὑπάρχει, ἀλλὰ διά τινας θείας αἰτίας τοῖς ὡς ἀληθῶς εὐτυχέσιν ὑπάρχει· ὁ δὲ λόγος καὶ ἡ διδαχὴ μή ποτ' οὐκ ἐν ἅπασιν ἰσχύει, ἀλλὰ δεῖ προδιειργάσθαι τοῖς ἔθεσι τὴν τοῦ ἀκροατοῦ ψυχὴν πρὸς τὸ καλῶς χαίρειν καὶ μισεῖν»

[301] Καραφύλλης, Γ., (2008): σ. 64

[302] Κομένιος, Α., (1912): σ. 172, 193: « *Ο άνθρωπος ίνα γίνη άνθρωπος, έχει ανάγκη παιδεύσεως*»

[303] Δανασσής – Αφεντάκης, Κ.Α., (2000): σ. 33-37

[304] Locke, J., (2016): σ. 52

[305] Rousseau, J.J., (1972): σ. 18-21

[306] Δανασσής – Αφεντάκης, Κ.Α., (2000): σ. 41

χέρια μου δεν θα είναι –το παραδέχομαι- ούτε δικαστής, ούτε στρατιώτης, ούτε κληρικός. Θα είναι πριν απ’ όλα άνθρωπος.[307]»

Και για τον Ελβετό παιδαγωγό, J.H. Pestalozzi, ο σκοπός της παιδείας είναι η βελτίωση της ανθρώπινης φύσης. Ο ίδιος ανέπτυσσε συναισθηματικό δέσιμο με τους μικρούς μαθητές του προσπαθώντας να πετύχει την μάθηση μέσα από την αφύπνιση των συναισθημάτων τους[308]. Στα χνάρια του παιδαγωγικού έρωτα του Πλάτωνα, ο Pestalozzi[309] ορίζει την παιδαγωγική σχέση ως άμεση επικοινωνία ανθρώπων, η οποία πρέπει να διακατέχει αφενός τον εσωτερικό κόσμο του παιδιού και αφετέρου σημαίνει την αγάπη και την αυτοθυσία για τον μαθητή του από την πλευρά του δασκάλου. Ο ίδιος θεωρεί ότι πριν από την γέννηση υπάρχουν προδιαθέσεις που αναπτύσσονται κατά την διάρκεια της ζωής διαμορφώνοντας τον νέο άνθρωπο[310]. Δίνει έτσι, όπως και ο Αριστοτέλης, την δύναμη στην παιδεία να επέμβει και να διαπλάσσει επί το βελτίω τον νέο.

Αλλά και πιο σύγχρονοι παιδαγωγοί, όπως ο Jean Piaget, θεωρούν ότι η βιολογική κληρονομιά σε συνδυασμό με την εκπαίδευση διαμορφώνουν την ανθρώπινη συμπεριφορά και προωθούν την μάθηση. Πιο αναλυτικά, ο ερευνητής ασχολήθηκε με τον τρόπο οικοδόμησης της γνώσης. Η νόηση είναι μια βιολογική λειτουργία και μέσω της διαδικασίας της αφομοίωσης[311] και της συμμόρφωσης[312] το άτομο προσαρμόζεται στο περιβάλλον. Έτσι, η συμπεριφορά και η πνευματική ανάπτυξη εξαρτώνται από την βιολογική κληρονομιά ενώ η εκπαίδευση έρχεται να μετατρέψει τις όποιες δυνατότητες του παιδιού σε πραγματικότητες[313].

Το κοινό στοιχείο μεταξύ του Αριστοτέλη και των παιδαγωγών είναι, θα λέγαμε, η αναγνώριση της φύσεως ως συντελεστή στην εκπαιδευτική πορεία των νέων. Η πρόοδος των μαθητών θα επιτευχθεί εφόσον η φύση βρίσκεται σε αρμονία με την παιδεία και το έθος (=συνήθεια), αλλιώς και ο πιο χαρισματικός μαθητής δεν θα επιτύχει την τελειοποίησή του. Ο Αριστοτέλης τονίζει ότι για να γίνει κανείς ενάρετος θα πρέπει να ασκηθεί και στην αρετή. Θα μάθει να διακρίνει πρώτα τις ορθές επιλογές και να απορρίπτει τις λανθασμένες κι ύστερα τις προθέσεις και τα κίνητρα. Κατά τον Αριστοτέλη[314] δεν υπάρχουν μέσα μας ηθικές αξίες εκ φύσεως[315] χωρίς να τελειοποιηθούν με την εξάσκηση. Υπάρχουν λοιπόν, οι προϋποθέσεις από την πλευρά της φύσης για την απόκτηση των αρετών, η τελείωση επέρχεται ωστόσο

[307] Houssaye, J., (2000): σ. 31
[308] Βρεττός, Ι., (2005): σ. 142-143
[309] Στο έργο του Pestalozzi και ιδιαίτερα στο «Γράμμα της Stans» τονίζεται η ένταση και το πάθος της παιδαγωγικής σχέσης και η βεβαιότητα του παιδαγωγού ότι η επιτυχία στη ζωή στηρίζεται στην καρδιά.
[310] Pestalozzi, J.H., (1970): σ. 83
[311] Η *αφομοίωση* βοηθά το παιδί να ενσωματώνει τις νέες εμπειρίες στις υπάρχουσες δομές του οργανισμού.
[312] Η *συμμόρφωση* τροποποιεί τα νοητικά σχήματα για την αφομοίωση των εμπειριών.
[313] Piaget, J.,(1979): σ. 41-49
[314] Βρεττός, Ι., (2005): σ. 55
[315] Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια,* 1103, a 14-26: «ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται, ὅθεν καὶ τοὔνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλῖνον ἀπὸ τοῦ ἔθους. ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται· οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται»

μέσω της *έξεως*. Θα πρέπει να συμμετέχουν οι μαθητές, ας θυμηθούμε τον Pestalozzi που προαναφέρθηκε, όχι μόνο με το κεφάλι αλλά και με την καρδιά και το χέρι, με συναίσθημα και δράση[316]. Δεν έχει κανένα αποτέλεσμα η επίκληση κανόνων, αν αυτή δεν συνοδεύεται από πράξη, από βίωμα.

---

[316] Reble, A., (2012): σ. 334 κ.ε

4.2.: Η παιδεία είναι δημόσιο αγαθό

Ο Αριστοτέλης επισημαίνει την αξία της παιδείας στην εύρυθμη λειτουργία της πόλεως και γι' αυτό το λόγο αξιώνει από την πολιτεία να διασφαλίζει την πρόσβαση των πολιτών της στην εκπαίδευση[317]. Η σκέψη είναι αδιαμφισβήτητα προωθημένη για την εποχή αφού θα εκφραστεί πολύ όψιμα στις μελέτες των νεότερων παιδαγωγών[318]. Πολλοί από αυτούς μάλιστα, παρότι πιο σύγχρονοι χρονολογικά, παρέμειναν προσκολλημένοι στην ιδιωτική εκπαίδευση. Σίγουρα, η δυσκολία είναι μεγάλη όταν επιχειρούμε να δώσουμε συγκεκριμένο περιεχόμενο στη δημοκρατική εκπαίδευση, ή να προσδιορίσουμε τι ακριβώς σημαίνει ο εκδημοκρατισμός της[319]. Θα γίνει προσπάθεια όμως να εκτεθούν κάποιες σχετικές απόψεις.

Ο Comenius[320], θεωρεί την παιδεία ένα αγαθό όπου πρέπει να έχουν πρόσβαση όλοι οι πολίτες, χωρίς διάκριση φύλου, κοινωνικής προέλευσης ή οικονομικής τάξης. Ο ίδιος προτείνει την συμμετοχή των γυναικών στις φιλολογικές και επιστημονικές σπουδές αφού με την δράση τους θα βοηθήσουν όχι μόνο τον εαυτό τους αλλά και το έθνος τους. Το όφελος από την μαζική συμμετοχή[321] των πολιτών στο αγαθό της παιδείας είναι ο λαός πειθαρχεί τις επιθυμίες του στην λογική και γνωρίζει τα όρια της συμπεριφοράς του. Ο ίδιος δέχεται και την συμμετοχή των ατόμων με νοητική υστέρηση στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η διδασκαλία της φιλοσοφίας και σειράς μαθημάτων ήταν αναγκαία στο σύνολο των πολιτών σύμφωνα με τον Κομένιο σε μια εποχή που η εκπαίδευση ήταν προνόμιο μιας αστικής ελίτ η οποία απασχολούσε κατ' οίκον διδασκάλους.

Ο John Locke δεν συμφωνεί με την κρατική εκπαίδευση που πρότεινε ο Αριστοτέλης. Από το να στέλνει ένας πατέρας τον γιο του στο σχολείο -όπου πίστευε ότι θα αγνοήσουν τις ατομικές του ανάγκες και ιδιαιτερότητες- προτείνει να διδάσκεται την αρετή στο σπίτι όπως άλλωστε έμεναν και τα κορίτσια στην Αγγλία της εποχής του μαθαίνοντας οικοκυρικά και χρήσιμες γνώσεις για τη ζωή[322]. Εξάλλου ένα από τα κύρια έργα του (*Some Thoughts Concerning Education*) το έγραψε σε απάντηση του φίλου του Samuel Clarke όταν θέλησε να τον συμβουλευτεί για την ιδιωτική εκπαίδευση του γιου του. Ο Locke ενδιαφερόταν κυρίως για τους γόνους πλουσίων οικογενειών και κρίνει τους φτωχούς πολίτες άξιους κυρίως για την εκμάθηση χειρονακτικών επαγγελμάτων[323]. Μάλιστα, ο ίδιος, ήδη στον πρόλογο του έργου του, διαφοροποιεί την εκπαίδευση που πρέπει να λάβουν τα αγόρια σε σχέση με την αντίστοιχη των κοριτσιών. Αυτό δεν θα ήταν άξιο λόγου αν δεν περιόριζε τις

---

[317] Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Α 13, 1260 b 15-20: «ἀναγκαῖον πρὸς τὴν πολιτείαν βλέποντας παιδεύειν καὶ τοὺς παῖδας καὶ τὰς γυναῖκας, εἴπερ τι διαφέρει πρὸς τὸ τὴν πόλιν εἶναι σπουδαίαν καὶ τοὺς παῖδας εἶναι σπουδαίους καὶ τὰς γυναῖκας σπουδαίας. ἀναγκαῖον δὲ διαφέρειν· αἱ μὲν γὰρ γυναῖκες ἥμισυ μέρος τῶν ἐλευθέρων, ἐκ δὲ τῶν παίδων οἱ κοινωνοὶ γίνονται τῆς πολιτείας»

[318] Χιωτάκης, Σ., (1999): σ. 412

[319] Μπαλάσκας, Κ., (1989): σ. 79

[320] Ο Κομένιος (1592 –1670) , ήταν Τσέχος φιλόσοφος, παιδαγωγός και θεολόγος. Θεωρείται πατέρας της σύγχρονης εκπαίδευσης.

[321] Κομένιος, Α., (1912): σ. 191

[322] Locke, J., (1693): *Some Thoughts Concerning Education*

[323] Mallinson, V., (1983): σ. 155-174

συστάσεις του για την εκπαίδευση των νεαρών κοριτσιών κυρίως στην φροντίδα της εξωτερικής τους εμφάνισης[324].

Ο Rousseau επίσης προβάλλει την κατ' οίκον διδασκαλία, παρότι εκφράζεται από το κοινωνικό ιδεώδες.[325] Εντοπίζει –ειδικά στο πέμπτο βιβλίο του[326]- τις διαφορετικές εκπαιδευτικές προτεραιότητες των δύο φύλων που καθρεφτίζουν τις αντιλήψεις της εποχής και της κοινωνίας του για την διαφορετική κοινωνική θέση ανδρών και γυναικών. Θεωρεί το αγόρι άξιο μορφώσεως ενώ για την νεαρή γυναίκα δίνει βάσει στην ομορφιά, την καθαριότητα, την αξιοσύνη στα οικοκυρικά, και δεν διαφοροποιείται από την γενική θέση της εποχής του για την ταπεινή θέση της γυναίκας έναντι του άντρα. Το δημόσιο σχολείο δεν είναι από τις έννοιες που προέχουν στα πέντε βιβλία του Περί Αγωγής ενώ αναφορικά με την θέση των δύο φύλων ως προς την μόρφωση δεν είναι τυχαίο που το Περί Αγωγής ή Αιμίλιος αφορά την εκπαιδευτική πορεία ενός νεαρού αγοριού και τα βήματα αυτής από την βρεφική ηλικία μέχρι τα 25 του έτη περίπου.

Ο J.H. Pestalozzi υπήρξε υπέρμαχος της αγάπης και της δοτικότητας από πλευράς δασκάλου, τόσο ώστε η προσφερόμενη παιδεία να θυμίζει το υποστηρικτικό πλαίσιο που διαμορφώνεται μέσα σε μία οικογένεια. Τάσσεται υπέρ της δημόσιας εκπαίδευσης και μάλιστα γράφει σχετικά[327]: «Σκοπός της προσπάθειάς μου ήταν να αποδείξω ότι η δημόσια εκπαίδευση θα πρέπει να μιμηθεί τα θετικά σημεία της οικογενειακής αγωγής και ότι μόνο με αυτήν την προσπάθεια μίμησης έχει αξία για το ανθρώπινο γένος. Η σχολική εκπαίδευση, αν δεν αναφέρεται σε όλο το εύρος αυτών που έχει ανάγκη η αγωγή του ανθρώπου και δεν στηρίζεται στις οικογενειακές συνθήκες, τότε κατά την γνώμη μου μπορεί να οδηγήσει σε μία τεχνητή και αφύσικη συρρίκνωση του ανθρώπου».

Συνοψίζοντας, η θέσπιση κρατικής μέριμνας για την παρεχόμενη παιδεία είναι μια αντίληψη ριζοσπαστική για την εποχή του Αριστοτέλη. Βάσει των παιδαγωγών που αναφέρθηκαν δεν βλέπουμε να την συμμερίζονται όλοι αφού η εποχή τους επέτασσε την ιδιωτική διδασκαλία των εύπορων νέων και δεν υπήρχε ενδιαφέρον για την ισότιμη μεταχείριση των πολιτών. Τα πράγματα θα αλλάξουν άρδην από την γενιά των νεότερων που παιδαγωγών που θα ακολουθήσουν την Γαλλική Επανάσταση και τον Διαφωτισμό. Για αυτούς η παιδεία θα αποτελέσει βασικό αγαθό στο οποίο θα

---

[324] Locke, J., (1968): σ.344. Σε ένα γράμμα του J. Locke προς την κα Clarke, μητέρα ενός μικρού Άγγλου ευγενή, τον Φεβρουάριο του 1685, της αναφέρει ότι ως προς την αλήθεια, την αρετή και την υπακοή δεν θα πρέπει να υπάρχει διαφορά ως προς την παιδεία των δύο φύλων (*since therefore I acknowledge no difference of sex in your mind relating ... to truth, virtue and obedience*). Από την άλλη πλευρά ο παιδαγωγός θέτει το ζήτημα της ιδιαίτερης φροντίδας για το γυναικείο σώμα και θεωρεί πολύ μεγαλύτερη αρετή την γυναικεία ομορφιά από την ανδρική. (*But since in your girls care is to be taken too of their beauty as much as health will permit… Places a greater value on female than male beauty*).

[325] Rousseau, J.J.: Υπήρξε πολιτικός πρωτοπόρος της Γαλλικής Επανάστασης και επίκεντρο των φιλοσοφικών του ενδιαφερόντων ήταν η προέλευση της κοινωνίας, η κοινωνική ισότητα, ήταν υπέρμαχος της ελευθερίας και της κοινωνικής ισότητας του ατόμου.

[326] Rousseau, J.J., (2007): σ. 235

[327] Βρεττός, Ι., (2005): σ. 233

πρέπει να μετέχουν όλοι οι πολίτες ειδεμή παραβιάζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα και η κοινωνία χάνει την συνοχή της. Μια από τις βασικές αρχές της μοντέρνας παιδαγωγικής σκέψης είναι άλλωστε ότι με την δημόσια παιδεία, οι μαθητές γίνονται κοινωνοί των ίδιων αξιών με αποτέλεσμα το εκάστοτε έθνος να έχει μεγαλύτερη συνοχή.

4.3.: Η παιδεία παρέχει χρήσιμες γνώσεις για την ζωή

Βασική για τον Αριστοτέλη είναι η εκπαίδευση η οποία παρέχει στον μαθητή χρήσιμες γνώσεις για την ζωή. Έτσι θα προκύψει ένας καλλιεργημένος άνθρωπος που ταυτόχρονα δεν θα είναι απομακρυσμένος από την καθημερινή πραγματικότητα. Να σημειωθεί ότι δεν μιλάμε εδώ για την παροχή εξειδικευμένων επαγγελματικών δεξιοτήτων στην αριστοτελική παιδεία επειδή η καθαρά χρησιμοθηρική παιδεία[328], όπως έχει προαναφερθεί, δεν αρμόζει στον τύπο του ελεύθερου πολίτη.

Στην Μεγάλη Διδακτική του ο Κομένιος θεωρούσε ως σκοπό της αγωγής την παροχή στο παιδί των ενδεδειγμένων μέσων για να εξελιχθεί ψυχικά -να ωριμάσουν με την επίβλεψη του παιδαγωγού- η νοημοσύνη, η βούληση και η μνήμη του. Κάθε παιδί πρέπει να γνωρίζει τι είναι χρήσιμο[329] όχι όμως με την ωφελιμιστική έννοια αλλά με εκείνη του αγαθού που συντελεί στην ηθική του διαμόρφωση.

Ο Rousseau βραβεύτηκε το 1750 σε διαγωνισμό της Ακαδημίας Dijon με θέμα: «Συνέβαλε η ανάπτυξη των τεχνών και των επιστημών στην βελτίωση των ηθών;»[330]. Ο φιλόσοφος και παιδαγωγός πρωτοτύπησε όταν απάντησε αρνητικά στο ερώτημα αφού διαχώριζε την ηθική από την πρόοδο των επιστημών και θεωρούσε ότι η τεχνογνωσία και η εξειδίκευση δεν υποσχόταν την ευτυχή ζωή. Ακόμη, και στο έργο του Περί Αγωγής, προβάλλει ως σκοπό της παιδείας το να διδάξει στους μαθητές την ζωή και όχι μια επαγγελματική ειδικότητα. Για εκείνον, όπως και για τον Αριστοτέλη, καλό είναι η εκπαίδευση να προσφέρει στην πολιτεία ανθρώπους ελεύθερους που θα συμβουλεύονται την βούλησή τους και δεν θα υπακούουν απερίσκεπτα. Αλλά και ο Pestalozzi τάσσεται ευθαρσώς ενάντια στις γνώσεις χωρίς αντίκρισμα στην ζωή[331]. Για τον τελευταίο μάλιστα πολύ βασική είναι η εμφύσηση της θρησκευτικότητας[332] προς τους μικρούς μαθητές που οφείλει να αποτελεί θεμέλιο της ανθρώπινης μόρφωσης.

Ο Γερμανός παιδαγωγός G. Kerschensteiner[333], πίστευε ότι μέσω της χειρωνακτικής δραστηριότητας αναπτύσσει ο μαθητής την ειλικρίνεια. Η εργασία μειώνει την διάθεση προς απάτη ή αυταπάτη. Με την προβολή της χειρωνακτικής εργασίας ο Kerschensteiner δεν εννοούσε την κατοχή κάποιων τεχνικών δεξιοτήτων κατά την διδασκαλία ενός επαγγέλματος, αλλά τον εθισμό σε συγκεκριμένες μεθόδους

328 Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ 2, 1337 b 4-9: «ὅτι μὲν οὖν τὰ ἀναγκαῖα δεῖ διδάσκεσθαι τῶν χρησίμων, οὐκ ἄδηλον· ὅτι δὲ οὐ πάντα, διῃρημένων τῶν τε ἐλευθερίων ἔργων καὶ τῶν ἀνελευθερίων φανερόν, καὶ ὅτι τῶν τοιούτων δεῖ μετέχειν ὅσα τῶν χρησίμων ποιήσει τὸν μετέχοντα μὴ βάναυσον. βάναυσον δ᾽ ἔργον εἶναι δεῖ τοῦτο νομίζειν καὶ τέχνην ταύτην καὶ μάθησιν»

329 Comenius, J.A., (1912): σ. 213, 261, 405-407

330 Δημητρακοπούλου, Α., (2012): σ. 182

331 Meylan, L., (1983): σ. 250: «κατάρα στις γνώσεις που προσφέρονται μόνο με τα λόγια»

332 Βρεττός, Ι., (2005): σ. 138

333 1854-1932. Υπήρξε δάσκαλος και καθηγητής στην Γερμανία. Βασική του αρχή ήταν η αντικατάσταση του παραδοσιακού τύπου σχολείου («σχολείο μάθησης») με τον «σχολείο εργασίας». Με την επίδραση των θεωριών του για πρώτη φορά στην ιστορία της Παιδαγωγικής εισάγεται στο σχολικό πρόγραμμα η χειρωνακτική δραστηριότητα ως μέσο γενικής παιδείας του μαθητή αλλά και ως τρόπος της επαγγελματικής του προετοιμασίας.

διδασκαλίας με σκοπό την ανάπτυξη της συνείδησης και της υπευθυνότητας εκ μέρους του μαθητή[334]. Πέρα όμως από τις αξίες που εμφυσά η χειρωνακτική δραστηριότητα στο παιδί, η ίδια η εργασία καθεαυτή έχει πνευματική και ηθική αξία. Και τούτο διότι θέτει σε ενέργεια τις λειτουργίες της νοημοσύνης, μέσω της αυτενέργειας το παιδί μπορεί να παίρνει αποφάσεις και οικοδομεί τον ηθικό του χαρακτήρα.

Λίγα χρόνια αργότερα ο Alexander Neil[335] δεν μπορεί να δεχτεί την στοχευμένη παράδοση γνώσεων στους μαθητές και τον χρησιμοθηρικό χαρακτήρα του σχολείου. Οι υπεύθυνοι πολίτες θεωρούσε πως θα δημιουργηθούν μέσα από την αμοιβαία ελευθερία και την αυτοδιαχείριση[336]. Ο J. Piaget[337] αντιλήφθηκε τις πολλαπλές διαστάσεις της παιδείας οι οποίες εκτείνονται σε όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής.

Ο Αριστοτέλης πρώτα και πολλοί παιδαγωγοί -κάποιοι ενδεικτικά αναφέρθηκαν[338]- είδαν στους βασικούς σκοπούς της εκπαίδευσης την παροχή χρήσιμων γνώσεων ως εφόδιο για τη ζωή. Σίγουρα οι επαγγελματικές δεξιότητες δεν πρέπει να είναι ο κατεξοχήν σκοπός αλλά η διάπλαση ολοκληρωμένων προσωπικοτήτων ικανών να προοδεύσουν στην ζωή τους.

---

[334] Κρίβας, Σ., (2007): σ. 203-204

[335] 1883-1973. Εκπροσωπούσε το κίνημα της Νέας Αγωγής και εισηγήθηκε το μοντέλο της αντι-αυταρχικής αγωγής.

[336]Houssaye, J., (2000): σ. 295 και Κρίβας, Σ., (2007): σ. 228-229

[337] Cole, M. – Cole, S., (2001): σ. 352 και Piaget, J., (1979): σ. 53-58

[338] Βλ. και την ανθολογία παιδαγωγικών κειμένων από τον Σωκράτη ως την Μ. Μοντεσόρι της Ζιώγου- Καραστεργίου, Σ., (2015)

4.4.: Η παιδεία εστιάζει στην ιδιαιτερότητα κάθε μαθητή

Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος εξέφρασε προωθημένες αντιλήψεις για την εκπαίδευση. Μία εξ αυτών ήταν η πεποίθησή του ότι η παρεχόμενη αγωγή οφείλει να σέβεται τις ατομικές ιδιαιτερότητες[339]. Η παροχή γνώσεων θα πρέπει να προσαρμόζεται στις δυνατότητες και τις ιδιαίτερες κλίσεις του ανθρώπου. Άλλωστε, κάθε επέμβαση που επιχειρείται ενάντια στη φύση του ανθρώπου δεν ευδοκιμεί αφού είναι φανερό ότι ο καθένας ευχαριστιέται με ότι ανταποκρίνεται στη φυσική του κλίση[340].

Και στην νεότερη παιδαγωγική επιστήμη υποστηρίχθηκε βέβαια ότι κάθε άνθρωπος εκπαιδεύεται λαμβάνοντας υπόψη την ηλικία στην οποία βρίσκεται[341]. Ο δάσκαλος δεν μπορεί να αντιμετωπίζει το μικρό μαθητή σαν να πρόκειται για ενήλικο. Κι επιπλέον, η αγωγή δεν αρκεί να αναφέρεται συλλήβδην στην παιδική ηλικία, αλλά σε κάθε ξεχωριστό ηλικιακό στάδιο αυτής. Κάθε περίοδος της παιδικής ηλικίας προσθέτει στο μαθητή όλο και περισσότερες νοητικές, κοινωνικές και συναισθηματικές δυνατότητες και γι' αυτό τον λόγο η παρεχόμενες γνώσεις πρέπει να ανταποκρίνονται σε αυτές τις δυνατότητες. Το παιδί θα πρέπει να μεταπηδήσει ομαλά από το ένα ηλικιακό στάδιο στο άλλο[342]. Ο Pestalozzi συντάσσεται με την αριστοτελική σκέψη αφού επίσης αντιλαμβάνεται το κάθε παιδί ως ατομική περίπτωση και υποστηρίζει ότι ο δεν υπάρχει χρυσός κανόνας που ισχύει για όλους τους μαθητές. Ο εκπαιδευτικός πρέπει να μεταχειρίζεται κάθε μαθητή σύμφωνα με τις ιδιαιτερότητες και ικανότητές του. Για τον Pestalozzi κάθε παιδί έχει ιδιαίτερη ψυχική φυσιογνωμία και σκοπός του είναι να ξεδιπλώσουν την ατομικότητά τους. Καθένας έχει την τάση για ηθική τελειότητα και μόνος θα την αναζητήσει, αν ο δάσκαλος βρίσκεται στο δρόμο αυτό μόνο για να απομακρύνει τα εμπόδια που δυσκολεύουν τον μαθητή[343].

Είναι φανερό το δύσκολο έργο του εκπαιδευτικού που καλείται να ισορροπήσει μεταξύ της κοινής παρεχόμενης παιδείας και των κλίσεων του εκάστοτε νέου. Το 1826 σε μια παρουσίαση του Pestalozzi στο γαλλικό κοινό είπε: «αυτό ακριβώς που κάνει γενική την εκπαίδευση είναι η δημιουργία και η διαμόρφωση της ατομικότητας του καθενός χωριστά» [344]. Αξίζει να αναφερθεί η σπουδαιότητα της τοποθέτησης αυτής καθώς τα παιδιά που εκπαιδεύονταν στο σχολείο της Στανς είχαν έρθει εκεί με πολλές δυσκολίες και στερήσεις στην ζωή. Κι όμως ο παιδαγωγός θέλησε να φέρει στην επιφάνεια τις κλίσεις και την αρετή που η ζωή τους είχε αποκρύψει.

Ο Locke επίσης είδε το παιδί ως ξεχωριστή οντότητα και έθεσε ως σκοπό της παρέμβασής του την ανάδειξη των ατομικών του αρετών. Πίστευε πως η φύση του

---

[339] Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια,* Κ 9, 1180 b 8: «ἔτι δὲ καὶ διαφέρουσιν αἱ καθ' ἕκαστον παιδεῖαι τῶν κοινῶν» και Κ 9, 1180 b 12-13: «μᾶλλον γὰρ τοῦ προσφόρου τυγχάνει ἕκαστος».
[340] Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Η 3, 1325 b 8-10: «καὶ τὸ μὴ ὅμοιον τοῖς ὁμοίοις παρὰ φύσιν, οὐδὲν δὲ τῶν παρὰ φύσιν καλόν» και Αριστοτέλους, *Πολιτικά,* Θ 7, 1342 a 25-26: «ποιεῖ δὲ τὴν ἡδονὴν ἑκάστοις τὸ κατὰ φύσιν οἰκεῖον»
[341] Εξαρχόπουλος, Ν., (1950*):* σ. 167
[342] Rousseau, J.J., (2007): σ. 228
[343] Παπανούτσος, Π.Ε., (1977): σ. 155
[344] Meylan, L., (1983): σ. 249-268 όπως παρατίθεται στο Δημητρακοπούλου, Α., (2012): σ. 212

καθενός έχει ατέλειες. Γι’ αυτό τον σκοπό οι δάσκαλοι πρέπει να μεταχειριστούν τα καλύτερα δυνατά μέσα για την αγωγή του[345]. Πιο αναλυτικά, ως προς την μέθοδο διδασκαλίας υπογραμμίζει ότι ο δάσκαλος μπορεί κατά την διδασκαλία είτε να προχωρά από την γενική προς την ειδική σκέψη είτε το αντίστροφο. Αν ανατρέξουμε και πάλι στον Αριστοτέλη, θα συναντήσουμε τους όρους παραγωγή και επαγωγή, που πρώτος όρισε και χρησιμοποίησε. Ο Locke[346] πίστευε ότι οι μαθητές πρέπει να εκπαιδευτούν για να κρίνουν οι ίδιοι κατά περίπτωση, ποιος συλλογισμός είναι προσφορότερος.

Ο Kerschensteiner πίστευε ότι ο παιδαγωγός οφείλει να ασχολείται με το κάθε άτομο ξεχωριστά. Έφτασε στα άκρα θέτοντας την ατομικότητα ως αντικείμενο της αγωγής. Δεν παραδεχόταν την άποψη του Locke που ήθελε την παιδική ψυχή ως άγραφο χάρτη[347], διότι αυτό σήμαινε πως ο παιδαγωγός μπορεί να εγγράψει στην ψυχή του μαθητή οποιαδήποτε χαρακτηριστικά. Ο Kerschensteiner δεν το παραδεχόταν. Υποστήριξε ότι το κάθε παιδί είναι μια ατομικότητα κι ότι τα γνωστικά αντικείμενα που διδάσκεται δεν αφομοιώνονται με τον ίδιο τρόπο από όλα τα παιδιά. Τέλος, για εκείνον, μόρφωση δεν είναι η μετάδοση στείρων γνώσεων στους μαθητές, αλλά η ατομική επεξεργασία τους με σκοπό την ανάπτυξη του ήθους[348].

Ο Piaget κατακρίθηκε από τους θεωρητικούς του πολιτισμικού πλαισίου[349] ότι τα διάφορα στάδια νοητικής ανάπτυξης, όπως τα είχε αναπτύξει, αντιπροσωπεύουν διαφορετικά ποιοτικά επίπεδα της γνωστικής λειτουργίας και συντελούνται σε μια αμετάβλητη αναπτυξιακή ακολουθία ποιοτικών μεταμορφώσεων[350] δηλαδή τα παιδιά περνούν υποχρεωτικά από αυτά τα στάδια με την ίδια ακριβώς σειρά και χωρίς να παραλείψουν ούτε ένα στάδιο, επειδή κάθε στάδιο στηρίζεται στις επιτεύξεις όλων των προηγούμενων σταδίων. Ωστόσο, και ο ίδιος ο Piaget πίστευε ότι υπάρχουν τεράστιες διαφορές στην ηλικία όπου κάθε παιδί περνά από το ένα στάδιο στο άλλο (διάφοροι πολιτισμικοί ή περιβαλλοντικοί παράγοντες μπορούν να επιταχύνουν ή επιβραδύνουν το ρυθμό νοητικής ανάπτυξης του παιδιού). Συνεπώς εμμέσως αφήνει ένα περιθώριο στην ταξινόμηση των ηλικιακών σταδίων μάθησης που υιοθετεί ως αποτέλεσμα των ερευνών του για τις ατομικές ανάγκες και ιδιαιτερότητες των μαθητών.

Οι παραπάνω σύγχρονοι παιδαγωγοί, όπως ενδεικτικά αναφέρθηκαν, καθιστούν σαφή την επιρροή του Αριστοτέλη στη διαμόρφωση όχι μόνο της φιλοσοφικής σκέψης αλλά και της παιδαγωγικής επιστήμης. Είναι πραγματικά εντυπωσιακό που η τόσο σύγχρονη αντίληψη για την εξατομικευμένη διδασκαλία έχει εντοπιστεί από τον φιλόσοφο σε μια εποχή που δεν ήταν αυτονόητη σαν πρακτική.

---

[345] Mallinson, V., (1983): σ. 161
[346] Locke, J., (1693): §81 (*Reasoning*)
[347] tabula rasa
[348] Kerschensteiner, G., (1929): σ. 100
[349] Παιδαγωγούς όπως ο Vygotsky, ο Valsiner κ.α.
[350] Cole, M. – Cole, S., (2002): σ. 283 , τ. Β΄

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα έργα του Αριστοτέλη και εν προκειμένω τα Πολιτικά γράφτηκαν σε αττικό πεζό λόγο με σκοπό να αποτελέσουν υπομνήματα που ο φιλόσοφος χρησιμοποιούσε κατά τις παραδόσεις των μαθημάτων του. Γι' αυτό το λόγο και τα Πολιτικά του δεν αποτελούν ένα άκαμπτο φιλοσοφικό σύστημα, αλλά καθρεφτίζουν μια ρευστή κι εξελισσόμενη πολιτική σκέψη[351]. Μελετώντας το σύγγραμμα δεν μπορούμε παρά να θαυμάσουμε την αυστηρή ερευνητική μέθοδο του Αριστοτέλη με τις εμπειρικές παρατηρήσεις, τα ισχυρά επιχειρήματα, τους συλλογισμούς που οδηγούν στα συμπεράσματα σχετικά με την διοίκηση μιας πρότυπης κοινωνίας και βέβαια, του εκπαιδευτικού της συστήματος.

Κατά την μελέτη των Πολιτικών, διαπιστώνεται ένα ύφος αυστηρό κι απέριττο. Η λογική του φιλοσόφου δεν επιτρέπει πλατειασμούς, ρητορικά σχήματα και πλήθος εικόνων. Αυτά, άλλωστε, θα έδιναν την εντύπωση ότι ο γράφων επιχειρεί να επηρεάσει την ορθή κρίση του αναγνώστη ή ακόμα και να τον εντυπωσιάσει. Αυτά δεν ενδιέφεραν τον φιλόσοφο. Αν προστεθεί ότι το μείζον θέμα της εκπαίδευσης επιχειρεί να συμπυκνωθεί σε δύο βιβλία και ότι τα χειρόγραφα αυτά είναι υπομνήματα της διδασκαλίας του Αριστοτέλη, αντιλαμβανόμαστε γιατί η κατανόηση του έργου είναι κοπιαστική. Τα χωρία που μελετήθηκαν εδώ υπήρξαν κείμενα με αυστηρή δομή, τα οποία επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν από τον φιλόσοφο στα μαθήματά του όπου είχε την άνεση να επεξηγήσει τις θέσεις του προφορικά.

Έχει υποστηριχθεί εύστοχα, ότι το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Αριστοτέλη ως φιλοσόφου είναι ένας ρωμαλέος κοινός νους[352]. Έτσι, προσεγγίζει το ζήτημα της παιδείας με μεθοδικότητα. Αρχικά ξεκαθαρίζει τις εμπλεκόμενες στην εκπαίδευση έννοιες, θέτει τους στόχους κι έπειτα τους τρόπους επίτευξής τους. Κατακλείδα των σκοπών της εκπαίδευσης παραμένει η αντίληψη ότι η πόλη ευδαιμονεί μόνο με την παροχή σωστής αγωγής στα παιδιά της. Στον Αριστοτέλη, η εκπαίδευση και ο πολίτης είναι αλληλένδετες έννοιες. Το παιδί μορφώνεται για να μπορέσει να εκπροσωπήσει την πόλη του και η πολιτεία με την σειρά της διαπλάθει τον τύπο του πολίτη που θα την ωφελήσει. Όπως ήδη αναφέρθηκε, καλό κράτος για τον Αριστοτέλη, είναι αυτό που κυβερνιέται καλά, αυτό που δίνει την δυνατότητα στους πολίτες του να ζήσουν μια πολιτισμένη ζωή[353].

Η παιδεία μέσα στην πολιτεία θέτει για πρώτη φορά στο κέντρο της τον άνθρωπο και ανάγει την αρετή των νέων σε βασική αξία. Οι επιμέρους αρετές -όπως για παράδειγμα η φιλία- έχουν για τον φιλόσοφο δυναμικό κι ενεργητικό χαρακτήρα[354]. Αυτό σημαίνει ότι οι παροχή αξιών από την πόλη έχει ως στόχο την ευδαιμονία της πόλης αφενός, αλλά δεν παραμερίζει την προσωπική ευδαιμονία του ανθρώπου, αφετέρου. Κι αυτή η στάση του Αριστοτέλη είναι επίκαιρη και θα παραμείνει: το

[351] Κακριδής, Φ. Ι., (2006): σ. 175
[352] Guthrie, W.K.C.,(2004): σ. 122
[353] Adler, M., (2005): σ. 153
[354] Κούτρας, Δ., (2002): σ. 86

κοινό καλό και το ατομικό πρέπει να συμπορεύονται για να αποφευχθούν οι αξιακές κρίσεις.

Ως προς το περιεχόμενο των ιδεών ο Αριστοτέλης συγκρούεται με τον Πλάτωνα, του οποίου υπήρξε μαθητής και φίλος για είκοσι έτη από την ηλικία των δεκαεπτά. Ως νέος παραδέχτηκε το σύνολο της πλατωνικής φιλοσοφίας, σύντομα όμως στάθηκε κριτικά απέναντί του. Η στάση του προς τους σοφιστές, τον Σωκράτη και τον Πλάτωνα εξετάστηκε στο πρώτο κεφάλαιο. Οι επιμέρους θέσεις του για την παιδεία και οι προτάσεις του για τα διδασκόμενα μαθήματα προς τους νέους μελετήθηκαν στο δεύτερο μέρος της εργασίας. Στο τρίτο μέρος έγινε μια επιλογή φράσεων για την παιδεία του ίδιου του Αριστοτέλη και συγκριτική τους μελέτη ως προς τους νεώτερους παιδαγωγούς.

Κλείνοντας, αν ήταν να επιλεγεί προς αναφορά μία από τις απόψεις του Αριστοτέλη για την εκπαίδευση αυτή θα ήταν η εξής: η παροχή παιδείας ως πνευματική δημιουργία είναι τάση προς την αθανασία. Ο παιδαγωγός για τον Αριστοτέλη, αποθέτει τα αγαθά, τις αξίες που πιστεύει μέσα στην ψυχή του νέου με σκοπό να τα καλλιεργήσει ο νέος και να τα πολλαπλασιάσει. Σε αυτή την τόσο βαθιά ανθρώπινη επιδίωξη στηρίζεται η παιδαγωγική πράξη. Και του παιδαγωγού η λαχτάρα είναι να γεννήσει στις ψυχές των μαθητών του μόνο όσα η ανθρώπινη ψυχή αξίζει να κουβαλά : ήθος, φρόνηση, αρετή. Και υποστηρίχθηκε εύστοχα[355] ότι η αθανασία του παιδαγωγού έγκειται ακριβώς στο ότι το έργο του συνεχίζει μέσω των μαθητών του να ζει πολύ μετά από αυτόν.

«Ὁ δὲ θεὸς καὶ ἡ φύσις οὐδὲν μάτην ποιοῦσιν.»

(Αριστοτέλους, *Περί Ουρανού*, Κ 4, 271 a)

[355] Παπανούτσος, Π.Ε., (1977): σ. 123

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adler, M., (2005), *Ο Αριστοτέλης για όλους*, (μτφ. Κοτζιά – Παντελή, Π.), Παπαδήμας
- Anderson, W.D., (1966), *Ethos and education in Greek Music*, Harvard University Press
- Αριστοτέλους, (1975), *Πολιτικά*, (μτφ. Παρίτση, Ν.), Πάπυρος
- Αριστοτέλους, (2002), *Ηθικά Νικομάχεια*, (μτφ. Λυπουρλής, Δ.), Ζήτρος
- Αντωνίου, Χ., (1997), *Σοφιστές και Παιδεία*, Αφοί Κυριακίδου
- Austin M.M. – Vidal P. – Naguet, (1998), *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, (μτφ. Κουκουλιός, Τ.), Δαίδαλος – Ι. Ζαχαρόπουλος
- Barker, E., (1946), *The Politics of Aristotle*, Oxford University Press
- Barker, E., (2007), *Ο Πολιτικός Στοχασμός στην Αρχαία Ελλάδα*, (μτφ. Κολιόπουλος, Κ.), Ποιότητα
- Βερτσέτης, Α., (1986), *Πλουτάρχου: Περί παίδων αγωγής*, Γρηγόρη
- Βερτσέτης, Α., (2007), «Οι ποινές και οι αμοιβές στα σχολεία της αρχαιότητας. Προεκτάσεις στη σύγχρονη εποχή», στον συλ. τόμο *Σύγχρονα παιδαγωγικά και εκπαιδευτικά θέματα,* Κασσωτάκης, Μ., Παπακωνσταντίνου, Θ., Βερτσέτης, Α., (επιμ.), ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, ΦΠΨ, Τομέας παιδαγωγικής, Gutenberg, σ. 3-15
- Βουδούρης, Κ., (1996), «Περί της ευδαιμονίας και του σκοπού της ζωής κατ' Αριστοτέλη», στον τόμο *Η ηθική φιλοσοφία των Ελλήνων*, Κ. Βουδούρη (επιμ.), Διεθνής Εταιρεία Ελληνικής φιλοσοφίας και Κ.Β., σ. 55-67
- Βουδούρης, Κ., (1984), *Φιλοσοφία της παιδείας,* παραδόσεις
- Βουρβέρης, Κ., (1956), *Παιδιά και Παιδεία: Σωκράτης, Πλάτων, Αριστοτέλης*
- Βρεττός, Ι., (2005), *Θεωρίες της Αγωγής* , τ. Β', Ατραπός
- Burnet, J., (1967), *Aristotle on Education*, Cambridge University Press
- Βώρος, Φ., (1999), «Μια Φιλοσοφία της Εκπαίδευσης στα Πολιτικά του Αριστοτέλους» στον τόμο *Η Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους και οι Επιδράσεις της*, Κούτρας, Δ. Ν. (επιμ.), σ. 50-56
- Cauquelin, A., (2005), *Αριστοτέλης*, (μτφ. Βλοντάκης, Στ.), Παπαδήμα
- Γεωργούλης, Κ., (2000), *Αριστοτέλης ο Σταγειρίτης*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής (1962, 1η εκδ.)
- Γεωργούλης, Κ., (1939), *Πλάτωνος Πολιτεία*, Σιδέρης
- Γεωργούλης, Κ., (2004), *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Παπαδήμας
- Γιαννακόπουλος, Κ., (1961), *Ο Αριστοτέλης ως Παιδαγωγός και Διδάσκαλος,* ιδιωτική έκδοση
- Cole, M. – Cole, S., (2001), *Η Ανάπτυξη των Παιδιών,* (τ. Β΄) (μτφ. Σόλμαν, Μ.), Τυπωθήτω Δαρδανός
- Comenius, J.A., (1912), *Μεγάλη Διδακτική*, (μτφ. Ιωαννίδης, Δ.Ο.), Τύποις Μιχαήλ Μαντζεβελάκη
- Cornford, C.M.F., (1932), *Before and After Socrates*, Cambridge University Press

- Γουδήρας, Δ., (2004), «Νόηση και Μάθηση κατά τον Αριστοτέλη» στο *Ο Αριστοτέλης και η Σύγχρονη Εποχή*, Καλογεράκος, Ι., (επιμ.), σ. 57-74
- Δανασσής – Αφεντάκης, Κ.Α., (2000), *Η Εξέλιξη της Παιδαγωγικής και Διδακτικής σκέψης*, Γκέλμπεσης
- Δημητρακοπούλου, Α., (2012), *Η περί παιδείας διδασκαλία του Αριστοτέλους*, Έννοια
- Dodds, E. R., (1973), *The Ancient Concept of Progress*, Oxford University Press (επανεκδ. 2001)
- Dodds, E. R., (1977), *Οι Έλληνες και το Παράλογο*, (μτφ. Γιατρομανωλάκης, Γ.), Καρδαμίτσα (επανέκδ. 1996)
- Düring, I., (1994), *Ο Αριστοτέλης, παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, τ. Α΄-Β΄, (μτφ. Κατσιβέλα, Α. Γ.), ΜΙΕΤ
- Edel, A., (1982), *Aristotle and his Philosophy*, University of North Carolina Press
- Εξαρχόπουλος, Ν., (1950*), Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, Ελικών
- Zemb, M., (1979), *Αριστοτέλης: η προσωπικότητα και η φιλοσοφία του μέσα από το έργο του*, (μτφ. Βερυκοκάκη, Α.), Λιβάνης και Νέα Σύνορα (πρωτ. *Aristoteles in selbstzeuguissen und bilddokumenten*, 1961)
- Ζιώγου- Καραστεργίου, Σ., (2015), *Η Παιδαγωγική σκέψη από τον Πλάτωνα ως την Μ. Μοντεσσόρι*, Κυριακίδης
- Glotz, G., (1981), *Η Ελληνική «Πόλις»*, (μτφ. Σακελλαρίου, Α.), ΜΙΕΤ
- Guthrie, W.K.C., (1990), *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας, A History of Greek Philosopfy, Vol. 6: Aristotle, an encounter*, Cambridge University Press, (1η εκδ. 1962)
- Guthrie, W.K.C.,(2004), (ε΄εκδ.), *Οι Έλληνες Φιλόσοφοι από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη*, (μτφ. Σακελλαρίου, Α.), Παπαδήμα
- Houssaye, J., (2000), (επιμ. συλ. τόμου) *Δεκαπέντε παιδαγωγοί, σταθμοί στην ιστορία της παιδαγωγικής σκέψης*, (μτφ. Καρακατσάνη, Δ.), Μεταίχμιο
- Irvin, T., (1991), *Aristotle's First Principles*, Clarendon Press
- Ισηγόνης, Α., (1964), *Ιστορία της Παιδείας*, ιδιωτική έκδοση
- Jeager, W., (1959), *Παιδεία, η Μόρφωσις του Έλληνος Ανθρώπου*, (μτφ. Βέρροιος, Γ.), τ. Α΄, (πρωτ. Paideia, die formung des griechischen menschen)
- Jeager, W., (1948), *Aristotle, Fundamentals of the History of his Development*, (trans. Robinson, R.), Oxford University Press
- Κακριδής, Φ. Ι., (2006), *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών
- Καραφύλλης, Γ., (2008), *Αξιολογία και Παιδεία, Φιλοσοφική Θεώρηση των Αξιών στο Χώρο της Παιδείας*, Τυπωθήτω, Δαρδανός
- Kennedy, G., (2005), *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής*, (μτφ. Νικολούδης, Ν.), (πρωτ. A New History of Classical Rhetoric), Παπαδήμας (1η εκδ. 1994)
- Kerferd, G. B., (*The Sophistic Movement*, Cambridge University Press
- Kerschensteiner, G., (1929), *Η Έννοια της Αγωγής του Πολίτη*, (μτφ. Κακούρος, Ε.), Α.Ι. Ράλλης

- Κομένιος, Α., (1912), *Μεγάλη Διδακτική*, (μτφ. Ιωαννίδου Ολυμπίου, Δ.), ιδιωτική έκδοση
- Κουμάκης, Γ., (2000), *Σύγχρονα Προβλήματα και Παιδεία, Θέματα Θεωρίας και Φιλοσοφίας της Παιδείας*, Πατάκης
- Κουμάκης, Γ., (2015), *Φιλοσοφία του Δικαίου και της Πολιτείας, κοινωνική και πολιτική φιλοσοφία κατά Πλάτωνα και Αριστοτέλη*, Αγγελάκη
- Koyre, A., (1993), *Φιλοσοφία και Πολιτεία, Εισαγωγή στην Ανάγνωση του Πλάτωνα*, (μτφ. Κασίμη, Λ.), Αλεξάνδρεια (πρωτ. Introduction a la lecture de Platon , 1945)
- Κούτρας, Δ., (1998), *Αναδρομές στην Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία*, ιδιωτική έκδοση
- Κούτρας, Δ., (2002), *Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους*, Ε. Παπαδάκης
- Κούτρας, Δ., (2007), «Εξουσία και Παιδεία κατά τον Αριστοτέλη», στο συλ. τόμο *Σύγχρονα παιδαγωγικά και εκπαιδευτικά θέματα,* Κασσωτάκης, Μ., Παπακωνσταντίνου, Θ., Βερτσέτης, Α., (επιμ.), ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, ΦΠΨ, Τομέας παιδαγωγικής, Gutenberg, σ. 101- 108
- Kraut, R., (1997), *Aristotle Politics Books VII & VIII*, (trans. Kraut, R., edit. Ackrill, J.L., Judson, L.), Clarenton Press
- Kraut, R., (1989), *Aristotle on the Human Good*, Princeton University Press
- Κρίβας, Σ., (2007), *Παιδαγωγική Επιστήμη: Βασική θεματική*, Gutenberg
- Küllman, W., (2003), *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, (μτφ. Ρεγκάκος, Α.), ΜΙΕΤ
- Κωνσταντέλος, Δ., (2007), «Διατήρηση και Εξάπλωση των Ελληνικών Αξιών μέσω Επιστημονικών Κέντρων», στο συλ. τόμο *Σύγχρονα παιδαγωγικά και εκπαιδευτικά θέματα,* Κασσωτάκης, Μ., Παπακωνσταντίνου, Θ., Βερτσέτης, Α., (επιμ.), ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, ΦΠΨ, Τομέας παιδαγωγικής, Gutenberg, σ. 509- 522
- Locke, J., (2016), *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*, (μτφ. Ξανθόπουλος, Χ.), Παπαζήση
- Locke, J., (1968) "Letter to Mrs. Clarke, February 1685." *The Educational Writings of John Locke*. Ed. James L. Axtell, Cambridge University Press
- Lloyd, R.E.G., (1968), *Aristotle: the Growth and the Structure of his Thought*, Cambridge University Press
- Lord, C., (1982), *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, Cornell University Press
- Mallinson, V., (1983), «John Locke», στο συλ. τόμο *Οι Μεγάλοι Παιδαγωγοί* (μτφ. Κίτσος, Κ.), Γλάρος, σ. 155-174
- Marrou, H.I., (1956), *A History of Education in Antiquity*, (trans. Lamb, G.), The University of Wisconsin Press
- Meylan, L., (1983), «Pestalozzi», στο συλ. τόμο *Οι Μεγάλοι Παιδαγωγοί* (μτφ. Κίτσος, Κ.), Γλάρος, σ. 249-268
- Miller, F.D., (1995), *Nature, Justice and Rights in Aristotle 's Politics*, Oxford Clarenton Press
- Μπαλάσκας, Κ., (1989), *Κοινωνική Θεώρηση της Παιδείας*, Γρηγόρη

- Newman, W.L., (1887-1902), *The Politics of Aristotle, Philosophy of Plato and Aristotle*, 4 vols, Oxford
- Νιάρχος, Κ., (2007), *Φιλοσοφείν: Εισαγωγική Προσέγγιση*, Συμμετρία
- Νικολάου, Ε., (2004), *Η Μουσική Παιδεία στη Θεώρηση του Αριστοτέλη*, μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
- Ντέλιος, Γ., (2016), *Μουσική και Παιδεία στο έργο Πολιτικά του Αριστοτέλη*, μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών
- Ξωχέλλης, Π., (2018), *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική. Θεμελιώδη προβλήματα της Παιδαγωγικής Επιστήμης*, Αφοί Κυριακίδη
- Παλαμιώτου- Θωμαΐδου, Κ., (1999), «Η Μουσική και η Γυμναστική στα Πολιτικά του Αριστοτέλους», στον τόμο *Η Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι Επιδράσεις της*, (επιμ. Κούτρας, Δ.) σ. 310-318
- Παπαδής, Δ., (2001), *Η Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη*, Καρδαμίτσα
- Παπανούτσος, Π.Ε., (1977), *Φιλοσοφία και Παιδεία*, Ίκαρος
- Παπανούτσος, Π.Ε., (2010), *Ηθική*, τομ. Ι΄/ΙΙ΄, Νόηση
- Πλεμμένος, Γ., (2003), *Συζητώντας για την Ελληνική Μουσική: ένα διαχρονικό ταξίδι (4ος αι. π.Χ. -19ος αι μ.Χ.)*, Εν Πλω
- Pestalozzi, J.H., (1970), «Το γράμμα της Stans», Το παιδαγωγικό ημερολόγιο του Πεσταλότσι, (Κοσμόπουλος, Α.), ιδιωτική έκδοση
- Piaget, J., (1979), *Το μέλλον της εκπαίδευσης*, (μτφ. Κάντας, Α.), Υποδομή
- Πυργιωτάκης, Ι., (2009), *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, Ελληνικά Γράμματα
- Reble, A., (2012), *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, (μτφ. Χατζηστεφανίδου – Πολυζώη, Σ.), Παπαδήμας
- Reeve, C.D.C., (1968), «Aristotelian Education», στον τόμο Philosophers on Education, (ed. Rorty Amelie), σ. 51-65
- Ross, W. D., (2005), *Αριστοτέλης*, ΜΙΕΤ
- Rousseau, J.J., (1972), *Αιμίλιος ή Περί Αγωγής*, (μτφ. Κοντογιάννη, Λ.), Δημητράκου
- Rousseau, J.J., (2007), *Αιμίλιος ή Περί Αγωγής*, τ. Β’, (μτφ. Σπανός, Γ.), (επιμ. Γκέκα, Π.), Πλέθρον
- Slavin, R. E., (2007), *Εκπαιδευτική Ψυχολογία. Θεωρία και Πράξη*, (μτφ. Εκκεκάκη, Ε.), Μεταίχμιο
- Τερέζης, Χ., (1996), «Παιδαγωγικές Πτυχές της Ηθικής και Πολιτικής Φιλοσοφίας του Αριστοτέλη», στον τόμο *Η Ηθική Φιλοσοφία των Ελλήνων*, (επιμ. Βουδούρης, Κ.), σ. 111-128
- Τερέζης, Χ., (1998), *Θέματα Αριστοτελικής Φιλοσοφίας*, Τυπωθήτω-Δαρδανός
- Flaceliere, R., (2007), *Ο Δημόσιος και ο Ιδιωτικός βίος των Αρχαίων Ελλήνων*, (μτφ. Βανδώρος, Γ.Δ.), Παπαδήμας
- Fortenbaugh, W., (2006), *Aristotle’ s Practical Side on his Psychology, Ethics, Politics and Rhetoric*, Brill

- Χιωτάκης, Σ., (1999), «Επικαιρότητα της Αριστοτελικής Παιδείας», στον τόμο *Η Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι Επιδράσεις της*, (επιμ. Κούτρας, Δ.)
- Χρόνης, Ν., (2007), «Παιδεία και Απαιδευσία κατά τον Αριστοτέλη»», στο συλ. τόμο *Σύγχρονα παιδαγωγικά και εκπαιδευτικά θέματα,* Κασσωτάκης, Μ., Παπακωνσταντίνου, Θ., Βερτσέτης, Α., (επιμ.), ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, ΦΠΨ, Τομέας παιδαγωγικής, Gutenberg, σ. 169-184
- West, M.L. – Litchfield, M., (2004), *Αρχαία Ελληνική Μουσική*, (μτφ. Κομνηνός, Ε.), Παπαδήμας

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- Poehlmann, E., (2011), «Music in Aristotle Politics Book VIII: Aristotle Politics VIII part 1-2», στο 8th Seminar for Ancient Greek and Roman Music, General Conference – Conference Proceedings, 3-10 of July,2011 online available from: https://conferences.ionio.gr/sagrm/2011/en/proceedings (πρόσβαση: Ιούλιος 2018)
- Piaget, J., (1979), Το μέλλον της εκπαίδευσης, (μτφ. Κάντας, Α.), Υποδομή online available from: https://www.scribd.com/doc/182446305/PIAGET- Το μέλλον της εκπαίδευσης/pdf (πρόσβαση: Ιούλιος 2018)
- Locke, J., (1693), *Some Thoughts Concerning Education*. The Harvard Classics. (1η εκδ) online available from: https://www.bartleby.com /37/1/1. html (πρόσβαση: Ιούνιος 2018)
- Αντιφών, σοφιστής, Fragmenta DK 87 B, online available from: http://www.fysis.cz/presokratici/87/87b.pdf (πρόσβαση: Σεπτέμβριος 2018)